

Дніпровський національний
університет імені Олесея Гончара

ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Том 20 № 12
2017

Заснований у 1998 році. Виходить щомісяця.
Індекс журналу в каталозі передплатних видань України – 41703
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1328 журналу надано статус фахового видання з історичних, філософських, політичних та соціологічних наук.

ISSN 2077-1800 (Print); ISSN 2413-8738 (Online)

Журнал зареєстровано та проіндексовано у таких міжнародних наукометричних каталогах та базах даних: IndexCopernicus (Impact Factor ICV 2016 – 69.82); Google Scholar; Vernadsky National Library of Ukraine; CrossRef; Universal Impact Factor; eLibrary; BASE; General Impact Factor; SIS Scientific Group

ЗАСНОВНИКИ

ВНЗ «Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара»
ГО «Центр соціально-політичних досліджень»

ВИДАВЕЦЬ

Видавництво «Грані»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2131 від 23.05.2005

РЕДАКЦІЯ

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Гусаревич Н.В., Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Видавничий редактор: Лиман Д.С.
Коректор української та російської мов: Дерсера А.В.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)	Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)	Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)	Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)	Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)	Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)	Суїменко Є.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)	Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Катасв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	к.філос.н., доц. (Україна)	Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)	Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)	Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Лісенко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)	Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Нікілєв О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)	Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д.соціол.н., доц. (Україна)	Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)	Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)	Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Україна, 49000, Дніпро, вул. Святослава Хороброго (вул. Чкалова), 25, оф. 21
+38(056)744-42-39, granidr@gmail.com, www.grani.org.ua

Друкується за рішенням Вченої ради Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара (протокол № 6 від 21.12.17).

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, підприємств, організацій, установ та ін. інформації несуть автори статей. Висловлені у цих статтях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань. Передруки і переклади дозволяються лише за згодою автора та редакції.

Віддруковано у ФОП Миргородська М.С., Україна, 49000, Дніпро, вул. Старокозаська, 12 д

Oles Honchar Dnipro national university

NGO «Center of social and political researches»

GRANI

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ALMANAC

Vol. 20 № 12
2017

Founded in 1998. Academic monthly journal.
Subscription index in Ukraine – 41703
Registration license: KB № 19758 – 9558 IIP; issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print); ISSN 2413-8738 (Online)

The journal is registered and indexed in the following international catalogues and databases:

Index Copernicus (Impact Factor ICV 2016 – 69.82); Google Scholar; Vernadsky National Library of Ukraine; CrossRef; Universal Impact Factor; eLibrary; BASE; General Impact Factor; SIS Scientific Group

FOUNDERS	Oles Honchar Dnipro national university NGO «Centre of social and political researches»
PUBLISHER	Publishing house «Grani» Publishing license: ДК № 2131 dated 23.05.2005
EDITORIAL	Editor in Chief: Kvitka S.A. Deputy Editor in Chief: Husarevych N.V., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B. Managing Editor: Lyman D.S. Proof of Ukrainian and Russian languages: Turans'ka A.M.

EDITORIAL BOARD

Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)	Pronyakin V.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)	Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Wenger N.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vysotsky O.Yu.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Svyatets' Yu.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)	Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Suimenko E.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)	Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Kataev S.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Tretyak O.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kvitka S.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)	Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Kyrylyuk F.M.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)	Tupytsya O.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Liseyenko O.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Khyzhnyak L.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lobanova A.S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Hmil' V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Loboda Y.O.	Assoc. Prof. Dr. (USA)	Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikilev A.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Shchudlo S.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko V.V.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)	Yurchenko S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Pobochyj I.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)		

EDITORIAL OFFICE 25, Svyatoslava Khorobroho (Chkalov) St., office 21, Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)744-42-39, granidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 6 dated 21.12.17).

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

Printing facilities: Sole proprietor Myrhorodska M.S., 12 d, Starokosatska St., Dnipro, Ukraine, 49066

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Власова Т. И., Власова О. П. Рецепция концептосферы блага в дискурсах и интерпретациях постмодернизма	5
Тесленко Т. В. Дискурс дихотомии духа и тела в философии протестантизма	12
Аксёнова В. И. А. Макаренко і З. Фрейд: спроба герменістичного аналізу віртуальної взаємодії видатних європейських гуманістів	18
Кулик О. В. Щодо можливості формування філософських навичок	24
Форкош С. М. Трансцендентальна прагматика К. О. Апеля в контексті комунікативних стратегій дослідження культури	30
Решетнёва Ю. Ю. «Справедливость» в философских дискурсах постмодернизма конца XX – начала XI вв.	36

СОЦІОЛОГІЯ

Хижняк О. В. Культурні практики і культурні права іноземних студентів в контексті соціальної дії: досвід case study	42
Пархоменко О. І. Гендерна толерантність як альтернатива прихованому гендерному расизму (до полеміки з О. Кісь.)	49

ІСТОРІЯ

Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи в історичних дослідженнях	55
--	----

ПОЛІТОЛОГІЯ

Конон Н. Є., Авдєєва І. Д. Місце дебатних практик в діяльності міжнародних неурядових організацій	62
---	----

CONTENTS

PHILOSOPHY

- Vlasova T. I., Vlasova O. P. The reception of the conceptual sphere of “the good” in discourses and in-terpretations of postmodernism 5
- Teslenko T. V. The discourse of the dichotomy of spirit and body in the philosophy of Protestantism 12
- Aksionova V. I. A. Makarenko and S. Freud (an attempt of a hermeneutic analysis of the virtual interaction of prominent European humanists) 18
- Kulyk O. V. On the possibility to teach doing philosophy 24
- Forkosh S. M. The transcendental pragmatics of K. O. Appel in the context of communicative strategies of culture exploring 30
- Reshetnova Yu. Yu. "Fairness" in the philosophical discourses of postmodernism in the late twentieth and early twenty-first centuries 36

SOCIOLOGY

- Khyzhniak O. V. Cultural practices and cultural rights of foreign students in the context of social action: case study experience 42
- Parkhomenko O. I. Gender tolerance as an alternative to hidden gender racism (to the polemic with O. Kis) 49

HISTORY

- Krivchik G. G. Principal general research methods in historical sciences 55

POLITICAL SCIENCE

- Konon N. E., Avdieieva I. D. Place of debate practice in activities of international non-governmental organizations 62

УДК 141.78:305
doi: 10.15421/1717157

Рецепция концептосферы блага в дискурсах и интерпретациях постмодернизма

Т. И. Власова, О. П. Власова, Днепропетровский национальный университет
железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна, Днепр, Украина

То приоритетное место, которое занимает тема концепта в теориях ученых-постмодернистов, объясняется прежде всего лингвистическим конструированием повседневной жизни, присущим эпистемологии постмодернизма. Однако, поскольку в постмодернизме логоцентрической традиции противопоставлена деконструктивистская модель интерпретации, возникает проблема: верно ли понят сам знак. В данном ключе важно, чтобы «интерпретатор» концептов поместил их в определенный «каркас», в основании которого лежит такой фундаментальный концепт, как «благо». С другой стороны, в настоящее время все возрастающая плюрализация перспектив оставляет мало места для концептуальных значений: трансцендентальное содержание блага все чаще свя-зывается сегодня с наличным благосостоянием людей. Следует отметить, что в русле утилитаристских представлений в «постсовременности» происходят трансформации и других концептов, например счастья. Назначение фундаментальных концептов сегодня, как и тысячелетия тому назад, – быть индикатором основных человеческих смыслов и ценностей, однако амбивалентность концепта «virtue» (анг.), напрямую связанного с концептом «the good» (анг.), основана на фундаментальном разделении между моральным смыслом и акцентом на соответствующих действиях, что предполагает возможность бросить вызов доминирующим моральным ценностям посредством эмфазы на других ценностях, также присущих внутреннему миру индивида. Релятивизм постмодернизма означает, что нет философских основоположностей, есть лишь интерпретация в проблемном поле конкурирующих дискурсов, контекстов и нарративов.

Ключевые слова: концепт; знак; конструкт; плюрализация; релятивизм

The reception of the conceptual sphere of «the good» in discourses and in-terpretations of postmodernism

T. I. Vlasova, O. P. Vlasova, Academician V. Lazarian Dnipropetrovsk National University of Railway Transport,
Dnipro, Ukraine

As the content (concepts substances) and the expression (language and speech) represent a dichotomy linked in its continuity, in postmodernism the priority is taken by the linguistic construction of everyday life. Hence it follows that the place occupied by the theme of the concept is remarkable in the postmodern theory. The complicated character of the conceptual analysis is denoted by the relation of the na-tion's characteristic features to the general human ideals: words of different languages even denoting concrete objects do not appear to be perfect synonyms. In the postmodern world picture it is interpretation that has become modus operandi by means of which individuals interpret concepts putting them in the definite frame. Still it is important that fundamental concepts form the foundation of that frame. On the other hand, where complexity, change and uncertainty create ever expanding alterna-tives, there is little place left for the conceptual meanings. The transformations are penetrating into fundamental values at different levels, individuals' level included. Now the transcendental content of «the good» is often connected with individuals' monetary welfare. According to postmodern ideas, the latter accounts for the fact that we must concentrate on the development of the inner virtues of people – not only men but women too, especially if we take into account the ethics of «care», elaborated by the feminist scientists'. Though the position of the objective thinking is denied in postmodernity, the target of the fundamental concepts («the good» included) is still to be indicators of the main human meanings and values. The analysis of the lexemes and the concepts of Russian «благо» and English «the good» proves that there exist certain differences, both horizontal and vertical ones. There are ambivalences in the meaning of the corresponding concepts that make it possible for a postmodern indi-vidual to challenge the fundamental moral values by means of the emphasis on other moral meanings inherent in other people – both men and women. Postmodern anti-fundamentalism means that there are no «ultimate» philosophic concepts, all is relative and is subjected to interpretation with the key factors of individuals' language, culture, history, gender, religion, etc.

Keywords: concept; sign; construct; pluralization; relativism

Цитування даної статті: Власова Т. И., Власова О. П. Рецепция концептосферы блага в дискурсах и интерпретациях постмодернизма / Т. И. Власова, О. П. Власова // Научно-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 5- 11.

Citation of this article: Vlasova, T. I., Vlasova, O. P. (2017). Retseptsiya kontseptosfery blaha v dyskursakh y ynterpretatsiyakh postmodernyzma [The reception of the conceptual sphere of «the good» in discourses and in-terpretations of postmodernism]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 20 (12), 5-11.*

Received: 13.12.2017

Accepted: 21.12.2017

Рецепція концептосфери блага в дискурсах та інтерпретаціях постмодернізму

Т. І. Власова, О. П. Власова, Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, Дніпро, Україна

Те пріоритетне місце, яке займає тема концепту в теоріях учених-постмодерністів, пояснюється передусім лінгвістичним конструюванням повсякденного життя, властивим епістемології постмодернізму. Проте, оскільки в постмодернізмі логоцентричній традиції протиставлена деконструктивістська модель інтерпретації, виникає проблема: чи правильно розуміють сам знак. У цьому ключі важливо, щоб «інтерпретатор» концептів помістив їх у певний «каркас», в основі якого лежить такий фундаментальний концепт, як «благо». З іншого боку, плюралізація перспектив, яка нині дедалі більше зростає, залишає мало місця для концептуальних значень: трансцендентальний зміст блага все частіше пов'язується сьогодні з наявним добробутом людей. Слід зазначити, що в руслі утилітаристських уявлень відбуваються в «постсучасності» трансформації і інших концептів, наприклад щастя. Призначення фундаментальних концептів сьогодні, як і тисячоліття тому, – бути індикатором основних людських сенсів та цінностей, проте амбівалентність концепту «virtue» (анг.), безпосередньо пов'язаного з концептом «the good» (анг.), базується на фундаментальному розділенні між моральним сенсом і акцентом на відповідних діях, що припускає можливість кинути виклик домінуючим моральним цінностям через емпізи на інших цінностях, які також властиві внутрішньому світу індивіда. Релятивізм постмодернізму означає, що немає філософських основоположностей, є лише інтерпретація в проблемному полі конкуруючих дискурсів, контекстів і нарративів.

Ключевые слова: концепт; знак; конструктор; плюралізація; релятивізм

Постановка проблеми. «Ситуация постмодерна», те дискурсы, образы и нарративы, которые ассоциируются с постмодернизмом, репрезентируют глубочайший сдвиг «тектонических плит» как философских представлений, так и практик реальной ежедневной жизни: вопросов стиля, интеллектуальных предпочтений, модных клише и т. д. Модернизм, как пишет Ф. Джеймсон, «принудительно думал о новом», постмодернизм ищет разрывы и изломы, «события», а не «новые миры», сдвиги и множественные изменения в репрезентации людей, вещей и самой жизни. Модернистов интересовало то, что может произойти в результате изменений и трансформаций, они думали о самой «вещи», субстанционально, в утопической или эссенциалистской манере. Постмодернисты более «отвлечены», они убеждены, что содержание – это «образы», которых становится все больше и больше [19, с. 9].

Поскольку план содержания – концепт, субстанция, форма – и план выражения – язык и речь – представляют собой неразрывно связанную дихотомию, то приоритетным вопросом в теории постмодернизма становится именно лингвистическое конструирование ежедневной жизни. Отсюда то особое место, которое занимает тема концепта в теориях и положениях ученых конца XX – начала XXI веков. Постановка вопроса о соотношении мира, его образа, существовавшего в сознании, и образа, закрепленного в языке, способствовала выделению двух форм картины мира – концептуальной и языковой. Говоря о концептах в самом широком их использовании, ученые, как правило, единогласны в том, что концепт – это смысл [2].

В то же время именно философия в строгом понимании этого термина занимается поиском смысла знаний о человеческом существовании.

Ж. Делез и Ф. Гваттари утверждают: именно философ изобрел концепты и начал мыслить ими; «философия – дисциплина, состоящая в творчестве концептов, – пишут знаменитые постмодернисты, – ...творить все новые концепты – таков предмет философии» [5, с. 9]. Здесь также уместно, на наш взгляд, обратиться еще к одному столпу постмодернизма У. Эко, который пишет о том, что работа философа должна предварять работу лингвиста [13, с. 208]. Однако не менее важно, на наш взгляд, то, что сформированные на концептуальном уровне структуры знания получают выражение с помощью языка, поскольку языковые образования формируют своего рода кодовую систему для единиц концептуального уровня – концептов как квантов знания. Последнее с неизбежностью фокусирует одну из основных проблем перевода – что же важнее: «дух» или «буква», что же мы должны перевести: смысл (концепт) или буквальное содержание?

Таким образом, говоря о концептах как о ментальных репрезентациях, отражающих и общекультурный, и индивидуальный опыт, нельзя не затронуть проблему взаимодействия человека, языка и культуры – проблему дискурса. Здесь важно также то, что в традиционном понимании концепты конституируются «Логосом», спекулятивным мышлением; в постмодернизме логоцентрической традиции противопоставлена деконструктивистская модель интерпретации, то есть проблема в том, верно ли понят сам знак. В то же время в постмодернистской картине мира интерпретация есть тот способ, с помощью которого индивид истолковывает концепты, помещая их в определенный «каркас», в основании которого лежат философские основоположности, в том числе и такая, как концепт блага, относящийся-

ся к «предельным концептам» [6, с. 8], к тем архетипам, которые репрезентируют вечные смыслы и истины интеллигибельного мира, имманентное основание человеческого мышления.

Анализ исследований и публикаций. Исследуя «предельные концепты» с точки зрения картезианско-кантовского направления, В. И. Красиков утверждает, что они укоренены в природе человеческого мышления, являясь его имманентной основой («Я») и объективным содержанием (не зависимым от конечного «Я») [6, с. 15]. Однако сложность понимания концепта заключается в том, что он приближается к понятию замещаемого им предмета и вместе с тем существенно отличается от него. Ю. С. Степанов, определяя структуру концепта, пишет, что культура и концепт – фракталы; концепт подобен системе «культу-ра». При этом структура вербально выраженного концепта центрирована вокруг «ядра» подобно тому, как система «культура» центрирована вокруг артефакта [9].

Важным моментом в этом анализе является также то, что В. фон Гумбольдт обосновал как связь «характера народа» с общечеловеческими идеалами, национальными традициями и характером языка. «Действительно, – пишет Гумбольдт, – индивидуальный характер может преобразовываться в национальный только двумя способами: через общее происхождение и через язык. Слова различных языков, обозначающие даже самые конкретные предметы, не являясь полными синонимами. Это еще более верно там, где речь идет о неконкретных предметах», – утверждает Гумбольдт [3, с. 303].

Необходимо также заметить: не менее важен вопрос, связанный с критериями научного знания. Как известно, в начале 60-х годов неопозитивистский принцип верификации уступает свое место принципу фальсификации, выдвинутому К. Поппером. Недостатки подхода К. Поппера пытался преодолеть Т. Кун, сосредоточивший внимание на научных революциях, времени, когда происходит радикальная смена парадигм [20]. В то же время проблема постмодернизма акцентирует постпарадигматические отношения социального порядка, одновременно всевозрастающая плюрализация перспектив оставляет мало места для основополагающих концептуальных значений. «Конец нормального» все чаще занимает центральное место в работах исследователей [18]. Постмодернисты, в частности Ж. Ф. Лиотар, утверждают: современное общество характеризуется утратой абсолютных ценностей, плюрализацией морали, отсутствием веры в «научную рациональность» [7]. Трансцендентальное содержание блага связывается сегодня не с «немыслимой высотой Бога», а рассматривается в его отношении к наличному благосостоянию людей [1]. Благо («the good»), по Дж. Александру, – не социальный фактор, а культурно сконструированное коллективное

представление, олицетворяющее «хорошее», приносящее пользу, что вместе со злом составляет бинарную оппозицию [15].

Интересно также отметить, что в концепте «счастье» также произошли определенные изменения в последние десятилетия. По мнению ученых, использующих социобионетический подход, счастье – это состояние удовлетворенности жизнью, основанное как на конструировании идеи счастья, так и на идентификации ценностей, ожиданий, смыслов и чувств, которые определяют социальное действие. Счастье подвержено эволюции, утверждают современные учения, трансформации и флуктуациям, обусловленным рядом условий социальной жизни актора: социальными отношениями, работой, финансовым положением, друзьями, семьей, стилем жизни, а также рефлексией социального актора о жизненных обстоятельствах. В то же время в академическом философском энциклопедическом словаре 1983 года в определении феномена «счастье» подчеркивается, что счастье – понятие, обозначающее такое состояние человека, которое соответствует наибольшей внутренней удовлетворенности условиями своего бытия, являясь чувственно-эмоциональной формой идеала [10]. Определенные трансформации концепта «счастье», на наш взгляд, очевидны. Последнее не противоречит некоторым современным суждениям о добродетели. Исследователи отмечают, что возрождение интереса к этике блага и добродетели в середине XX в. связано с работами Дж. Э. М. Анскомб, в которых говорится о том, что поскольку утилитаризм, столь влиятельный в первой половине XX в., не смог связать должностное и благо, то есть объяснить, почему наш долг состоит в совершении благих дел, значит, он полностью может отказаться от понятий нравственного обязательства и долга. Поэтому автор считает, что следует вернуться к древней традиции и сосредоточиться на развитии внутренних добродетелей личности [16].

Систематический обзор современного состояния интерпретаций этики добродетели дают работы М. Слоута. Его статья «Этика добродетели» признается в научном мире авторитетным источником по данной теме. Сторонники этики добродетели ратуют за оценку правильности или неправильности с ее позиции действующего актора – поступка человека – его характера и мотивов, которыми он руководствуется. «Концептуальный аппарат этики добродетели, – пишет М. Слоут, – состоит не из деонтологических понятий («следует», «правильный», «обязательный» и т.д.), а так называемых аретаических понятий (от древнегреч. arete – добродетель), характеризующих добродетельное поведение». Слоут предлагает следующее определение. «Данный концепт, – пишет он, – можно считать формой этики добродете-

тели, если он трактует аретаические понятия как фундаментальные, а деонтологические понятия – как производные или несущественные. Данный подход, таким образом, акцентирует внутренний характер и мотивы поведения, а не правила или последствия действий» [22].

Подобно другим сторонникам этики добродетели, Слоут полагает, что оценка нравственности поступка должна производиться с позиции действующего лица. Добродетельность действующего лица оценивается Слоутом с позиции единого основополагающего мотива – всеобщей доброжелательности («universal benevolence»).

Бесспорно, эта мысль отличается от утилитаризма, в котором утверждается, что правильность или неправильность поступка зависит только от его последствий. В этике добродетели не нужно оценивать, является ли поступок нравственным или безнравственным путем анализа его результатов. Он оценивается по тому, насколько близко добродетель актора – действующего лица – соответствует нравственному качеству всеобщей доброжелательности. Со своей стороны, «всеобщая доброжелательность» как концепт не восходит к какому-то иному, более фундаментальному понятию; по Слоуту, она сама уже фундаментальна. Однако, в поиске основополагающего принципа Слоут, пытаясь объединить этику добродетели и заботу о своих ближних, обращается к концепции «женской этики» – к идеям К. Джиллиган и Н. Ноддингс. В своих исследованиях К. Джиллиган утверждает, например, мысль о том, что если для мужского менталитета в моральной сфере определяющими являются понятия справедливости, моральных законов и принципов, то для женщин – понятия заботы, взаимопонимания, доверия [17]. М. Слоут, восприняв идею заботы, стал впоследствии толковать нравственность как этику заботы. Необходимо отметить: в целом, идея духовного превосходства женщин как феминистская гипотеза пронизывает сегодня многие гендерные исследования. Богословы-женщины верно, на наш взгляд, отмечают, что так называемые смертные грехи – гордыня, вождление, алчность – и соответствующие им добродетели – смирение, скромность, великодушие – ориентированы в основном на мужчин. Возможно, полагают ученые-феминисты, все эти понятия – добродетели и порока, добра и зла, – трактуются абстрактно, вне контекста, всего лишь примеры упрощенного патриархатного разделения бытия на дихотомию: духа и материи, разума и эмоций и т.д. Основополагающим принципом классической западной философии всегда была дихотомия «мужчина-женщина», и, как бы не определялась природа мужчины, патриархатный взгляд всегда приписывал противоположные качества женщине. Следовательно, полагают исследователи гендера, необходимо подойти к этому вопросу принципиально по-иному и рассматривать

духовность не как качество, присущее тому или иному существу, а как самодостаточное явление [12].

Изложение основного материала. Существенное положение, которое необходимо подчеркнуть, – это позиция «субъективного толкования» в отношении концептов. Фундаментальные, так называемые «предельные», концепты возникают в субъективной форме, под которой понимается не только мышление, но и само человечество в его исторической жизнедеятельности. Назначение фундаментальных концептов – быть индикатором основных человеческих смыслов и ценностей; в лингвистической традиции – это нижний и верхний пределы языковой деятельности. Г. Фреге, выводя разграничение между смыслом и значением знака, утверждал: «Знак как таковой может мыслиться не только в связи с означаемым, то есть с тем, что можно было бы назвать денотатом знака, но и в связи с тем, что можно назвать смыслом знака; смысл знака – это то, что отражает способ представления означаемого данным знаком. В идеале, – замечает Г. Фреге, – соответствие между знаками, смыслами и денотатами должно быть устроено таким образом, чтобы всякому знаку всегда соответствовал один определенный смысл, а всякому смыслу, в свою очередь, всегда соответствовал один определенный денотат; разумеется, однако, что в действительности указанное соответствие часто нарушается». Г. Фреге, усматривая три степени различия между выражениями (словами, словосочетаниями и предло-жениями), пишет, что разница между переводом и оригиналом не должна выходить за пределы первой степени различия: различие затрагивает либо только представление, либо только смысл [11]. В русле подобной рефлексии, в то же время не претендуя на собственно лингвистическое исследование концепта «благо» в русском и английском языках, мы хотели бы затронуть анализ лексем этих слов в указанных выше языках.

Современные электронные словари определяют «благо» (греч. αγα, jon, лат. bonum, фр. bien, нем. gut, англ. the good) как нечто хорошее, доброе, полезное; добро, польза, счастье, благополучие.

Толковый словарь В. И. Даля определяет «благо» как все доброе, полезное, служащее к нашему счастью; «благий» или «благой» в церковно-славянском, – пишет Даль, – означает «добрый, хороший, полезный, добродетельный, доблестный» [4, с. 90]. Таким образом, в толковании Даля, ядром концепта «блага» выступает «добро» и его производные (добродетельный, доблестный).

Энциклопедия Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона определяет «наивысшее бла-го» («eudaimonia») как благополучие, заключающееся в достижении всех благ, к которым стремится человек. Однако следует заметить, что «венцом» духовного воспи-

тания составители энциклопедии полагают «...образование характера, основанного на координации интеллектуальных и нравственных сил волею» [14, с. 378]. Таким образом, данная триада – интеллект, нравственность, воля – способствует кристаллизации эмоций, что необходимо для высокой деятельности – политической; именно поэтому государство рассматривалось древними мыслителями как средство для достижения благополучия.

Современный философский словарь под редакцией В. Кемерова дает следующее определение «блага»: «...одна из основных аксиологических категорий, обозначающая исторически исходный, подтверждаемый житейским опытом факт удовлетворения извечных потребностей, ожиданий и желаний людей при условии соединения их устремлений и усилий» [8, с. 79]. Последнее в данном определении отсылает нас к иному ядру концепта «благо» – значению пользы, полезности. В философском энциклопедическом словаре, изданном в издательстве «Советская энциклопедия» в 1983 году, отмечается: «Благо» в этике и философии есть то, что включает в себе определенный положительный смысл» [8]. Последнее определение, однако, на наш взгляд, размывает ядро концепта «благо», делая его весьма широким и достаточно неопределенным.

Как правило, в соответствии с русско-английскими словарями, «благо» на английский переводится как «blessing» или «the good». В то же время обратный перевод дает следующее: «blessing» – благословение, благо, благоденствие, блаженство, счастье, т. е. ядро концепта – это «блаженство», «счастье». В свою очередь, «the good» переводится как «добро», «благо». Оксфордский энциклопедический словарь определяет «the good» (существительное) следующим образом: «То, что морально правильно или приемлемо» [21, с. 132]. Англо-русские словари дают перевод слова «the good» как «благо», «добро». Таким образом, очевидно, что в англоязычных источниках, прежде всего, следует работать с существительным «the good», с концептом, определяемым этим словом.

Если обратиться к значению английского слова «virtue» и его эквиваленту в романо-германских языках, следует подчеркнуть, что это слово используется как определение, атрибут своего рода «ценности» поведения или действий человека, что имплицитно ведет к потенциально широким значениям этого слова. Однако существует фундаментальное разделение между значениями «virtue» в его моральном смысле с фокусом внимания на соответствующих действиях, одобренных моральными стандартами, и с другой – значением с «неморальным» смыслом, затрагивающим действие или актора действия в достижении поставленной цели.

История концепта «virtue» – это история обоих значений этого слова. Таким образом, сама

амбивалентность концепта «virtue» предполагает возможность бросить вызов доминирующим моральным ценностям посредством эмфазы на других ценностях, также внутренне присущих и свойственных человеку.

Здесь вновь необходимо, на наш взгляд, обратиться к самому понятию концепта. В русском языке слово «концепт» возникло как калька латинского «conceptus», что означает буквально «понятие», «зачатие», то есть концепт связан с понятием замещаемого им явления. Однако в «London Dictionary of Contemporary English» концепт определяется как чья-то идея о том, как что-то сделано из чего-то или как оно должно быть сделано; то есть возникает указание на мыслящее лицо, обладателя некой идеи или точки зрения. При всей абстрактности и обобщенности этого «некоего» лица («someone») вместе с ним в «концепт» входит субъективность. Однако субъективность противоположна понятию в собственном смысле слова. Здесь следует подчеркнуть: понятие функционирует независимо от общения, концепт же, напротив, предполагает вопросы и ответы, диспут.

Решение проблемы добра и зла Ф. Ницше, как известно, видел в том, чтобы быть «над», находиться выше принципов добра и зла. В постмодернизме добро и зло, как и все остальное, – относительно, контекстуально, идеологически нарративно и дискурсивно. Поскольку «картина мира как она есть» сменяется представлением о мире в определенных социокультурных и лингвистических конструкциях, которые «по определению» интерпретативны, на первый план выходит релятивизм: нет истины, нет фундаментальных философских основоположений, есть лишь интерпретация в проблемном поле множества конкурирующих «истин» в зависимости от способов идентификации объектов, которые подлежат включению в дискурсивное пространство.

Выводы. В постмодернистской «картине мира» интерпретация есть тот способ, с помощью которого индивид истолковывает концепты, помещая их в определенный каркас, в основании которого лежит такой предельный концепт, как «благо». Всё возрастающая плюрализация перспектив постмодерна оставляет мало места для фундаментальных концептов; в целом, трансцендентальное содержание блага все чаще связывается с наличным благосостоянием людей; как отмечают исследователи, утилитаризм не смог в своих теориях связать должностное и благо, именно поэтому идея развития внутренних добродетелей человека акцентуализирует лексему английского слова «virtue» («добро-датель») как непосредственно связанную с лексемой английского слова «the good» – «благо», «то, что морально правильно или приемлемо». Амбивалентность концепта «virtue» основана на фундаментальном разделении

между моральным смыслом и акцентом на действиях индивида, что предполагает возможность бросить вызов доминирующим моральным ценностям посредством эмфазы на других ценностях, также присущих внутреннему миру человека. Таким образом, релятивизм постмодернизма означа-

ет, что если доминируют ценности антифундаментализма, то и фундаментальные концепты теряют свою «легитимность», есть лишь интерпретация, множество конкурирующих «истин» в зависимости от языка, этноса, культуры, гендера, религии, потребностей, вкусов и т. д.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ

1. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
2. Власова Т. И. Концепт и идеология в трансформациях дискурсов и нарративов пост-модернизма / Т. И. Власова // «Versus». – 2016. – № 1(8). – С. 14-18.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языковедению / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 306 с.
4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – М.: Русский язык, 1981. – Т. 1. – С. 90.
5. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – М.: Академический Проект, 2009. – 261 с.
6. Красиков В. И. Концепты в функции философских основоположностей / В. И. Красиков // Язык, этнос, картина мира. Кемерово, 2003. – С. 7-16.
7. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна / Ж. Ф. Лиотар. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. – 168 с.
8. Современный философский словарь / под. общ. ред. В. Е. Кемерова. – М.: Академический Проект, 2004. – С. 79.
9. Степанов Ю. С. Константы / Ю. С. Степанов. – М.: Академический Проект, 2001. – С. 43–83.
10. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичева. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 668 с.
11. Фреге Г. Смысл и денотат / Г. Фреге // Семиотика и информатика. – 1997. – № 35. – С. 352-361.
12. Хайн Х. Освобождение философии: конец оппозиции духа и материи / Х. Хайн // Женщины, познание и реальность. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 338-360.
13. Эко У. Поиск совершенного языка в европейской культуре / У. Эко. – СПб.: Alexandria, 2009. – 423 с.
14. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1894. – 608 с.
15. Alexander J. A. The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology. / J. A. Alexander. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
16. Anscombe G. E. M. Modern Moral Philosophy / G. E. M. Anscombe // Philosophy. – 1958. – № 33. – P. 1-19.
17. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development / C. Gilligan. – Cambridge: Harvard University Press, 2016. 216 p.
18. Halberstam J. J. Gaga Feminism: Sex, Gender and the End of Normal. / J. J. Halberstam. – Boston: Beacon Beach, 2012. – 157 p.
19. Jameson J. Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism / J. Jameson. – London, New York: Verso, 2009. – 438 p.
20. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions / T. Kuhn. – Chicago: Chicago University Press, 1996. – 226 p.
21. Oxford Advanced Learner's Encyclopedic Dictionary. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – P. 91.
22. Slot M. Virtue Ethic / Slot M. // The Blackwell Guide to Ethical Theory. – Oxford, 2000. – P. 325-347.

REFERENCES

1. Bauman, Z. (2008). *Tekuchaja sovremennost' [Liquid Modernity]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
2. Vlasova, T. I. (2016). *Koncept i ideologija v transformacijah diskursov i narrativov post-modernizma [Concept and ideology in the transformations of discourses and narratives of post-modernism]*. «Versus», (1), 14-18 [in Russian].
3. Gumbol'dt, V. fon. (1984). *Izbrannye trudy po jazykovedeniju [Selected proceedings in linguistics]*. Moskva: Progress [in Russian].
4. Dal', V. I. (1981). *Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo jazyka [Explanatory dictionary of living Russian language]*. (Vol. 1). Moskva: Russkij jazyk [in Russian].
5. Delez, Zh. & Gvattari, F. (2009). *Chto takoe filosofija? [What is philosophy?]*. Moskva: Akademicheskij Proekt [in Russian].
6. Krasikov, V. I. (2003). *Koncepty v funkcii filosofskih osnovopolozhnostej [Concepts in the function of philosophical fundamentals]*. *Jazyk, jetnos, kartina mira*. Kemerovo, 7-16 [in Russian].
7. Liotar, Zh. F. (1998). *Sostojanie postmoderna [The condition of postmodernity]*. Sankt-Peterburg: Aletejja [in Russian].

8. Kemerov, V. E. (ed.) (2004). *Sovremennyj filosofskij slovar'* [Modern philosophical dictionary]. Moskva: Akademicheskij Proekt [in Russian].
9. Stepanov, Ju. S. (2001). *Konstanty* [Constants]. Moskva: Akademicheskij Proekt [in Russian].
10. Il'ichev, L. F. (ed.) (1983). *Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'* [Philosophical encyclo-paedic dictionary]. Moskva: Sov. jencikl. [in Russian].
11. Frege, G. (1997). Smysl i denotat [Sense and denotat]. *Semiotika i informatika*, (35), 352-361 [in Russian].
12. Hajn, H. (2005). Osvobozhdenie filosofii: konec oppozicii duha i materii [Liberation of philosophy: end of opposition of spirit and matter]. *Zhenshhiny, poznanie i real'nost'*. Moskva: ROSSPJeN, 338-360 [in Russian].
13. Jeko, U. (2009). *Poisk sovershennogo jazyka v evropejskoj kul'ture* [The search of the perfect language in European culture]. Sankt-Peterburg: Alehandria [in Russian].
14. Brokgauz, F. A. & Efron, I. A. (1894). *Jenciklopedicheskij slovar'* [Encyclopaedic dictionary]. Sankt-Peterburg: Tipo-Litografija I. A. Efrona [in Russian].
15. Alexander, J. A. (2003). *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press [in English].
16. Anscombe, G. E. M. (1958). Modern Moral Philosophy. *Philosophy*, (33), 1-19.
17. Gilligan, C. (2016). *In a Different Voice: Phychological Theory and Women's Development*. Cambridge: Harvard University Press [in English].
18. Halberstam, J. J. (2012). *Gaga Feminism: Sex, Gender and the End of Normal*. Boston: Beacon Beach [in English].
19. Jameson, J. (2009). *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. London, New York: Verso [in English].
20. Kuhn, T. (1996). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press [in English].
21. *Oxford Advanced Learner's Encyclopedic Dictionary* (1992). Oxford: Oxford University Press [in English].
22. Slot, M. (2000). Virtue Ethic. *The Blackwell Guide to Ethical Theory*. Oxford, 325-347 [in English].

Власова Татьяна Ивановна – доктор философских наук, профессор
Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна
Адрес: 49010, г. Днепр, ул. Лазаряна, 2
E-mail: vasovat2@gmail.com

Власова Ольга Петровна – кандидат философских наук, доцент
Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна
Адрес: 49010, г. Днепр, ул. Лазаряна, 2
E-mail: olga.vlasova@rambler.ru

Vlasova Tetiana I. – Full Prof. Dr.
Academician V. Lazaryan Dnipropetrovsk National University of Railway Transpor
Address: 2, Lazaryan str., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: vasovat2@gmail.com
ORCID 0000-0001-5040-5733

Vlasova Olga P. – Candidate of philosophical sciences, Associate Professor
Academician V. Lazaryan Dnipropetrovsk National University of Railway Transpor
Address: 2, Lazaryan str., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: olga.vlasova@rambler.ru

УДК 141.1:130.31
doi: 10.15421/1717158

Дискурс дихотомії духа і тіла в філософії протестантизму

Т. В. Тесленко, Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна, Днепр, Украина

На основе историко-философской реконструкции теоретических установок Реформации XVI-XVII вв. в контексте понимания специфики дихотомии духа и тела выявлено, что, стремясь возродить христианство в его первоначальной чистоте, реформаторы, поделив мир на духовный / трансцендентный и телесный / тварный, утверждают превосходство идеального духа как главное вместилище божественного присутствия. Заменяя внешнюю религиозность внутренней, философские положения Реформации также утверждают плюрализм, что, в свою очередь, привело к расколу единого реформационного движения.

Опираясь на методологические возможности исследования онтологического дуализма обнаружено, что дихотомии «дух-материя» и «душа-тело» демонстрируют в протестантизме острый конфликт первого и второго членов оппозиции, именно в своей конфронтации представляют принцип субъективизации. И хотя реформаторы меньше всего стремились быть философами, самыми существенными последствиями их новых представлений стали выводы аксиологического и этического порядка, мощно повлиявшие на рецепцию в философии и культуре XVI-XVII вв. принципов «логики доминирования» в ценностно-иерархическом мышлении эпохи Реформации.

Ключевые слова: бургерство; Библия; евангельская этика; Реформация; идеология; разум; дуализм

The discourse of the dichotomy of spirit and body in the philosophy of Protestantism

T. V. Teslenko

Academician V. Lazarian Dnipropetrovsk National University of Railway Transport, Dnipro, Ukraine

Studying the dichotomy of «soul-body» in the protestant teaching showed that those practical conclusions that the reformators put high in their ideology, Descartes cast in the method of the «pure thought» which motes from the universal to the particular by means of the «pure reason» without any influence of the body. It is known, however, that this assumption does not correspond to Descartes' later assertion of the unity of the reason and the body. Though many scientists claim that this opposition cannot be eliminated the recent tendency to solve their complicated relations is rather vivid. It is aimed at non-oppositional considering the dichotomy of «soul-body», disputing the claim that all the modes are either absolutely mental or absolutely physical ones.

It is proved that the protestant ethics was constructed on the ideals of the community; at the initial stage protestants stood for the interests of the majority of people, for the truth for everybody; their ethics had a mass character, that is why the Reformation historically turned out to be more supported by people than humanism, being oriented at the social and political realization. Hence the specific character of subjectivation at that period Asserting the thesis that man is unable to reach salvation by his own capabilities reformators by no means disrupt the link between salvation and morality. The problem lies in the fact that the moral ideal in the protestants teachings was unmeasurably high and not attainable «by definition» – Christ's personality and extreme demands of the new Testament; simultaneously the verge between the freedom of the moral intuition and amoralism appears to be extremely thin. The faith does not secure man against a moral error, lust for the body does not disappear, «the damaged» nature of man does not change. The faith is realigned in «the voice» of the conscience, but listenery to it man inevitably «transcripts» the voice into the language of actions. Thus, proclaiming powerlessness of man, the Reformation proclaims the highest degree of the moral responsibility.

The nationality of the modernity having refused the radical binarism of soul and body, enters into the opening «New World» of the anthropocentrism; Descartes claims that ethical norms should be considered in «the light of Reason», thus identifying moral virtues with reasoning. The paradox character of the Reformation teaching is also represented in the fact that its ideology, enhancing intolerance, asserts pluralism. The former position is directly connected with that «postmodern situation» that the western world is living through now.

Keywords: the burghers; Bible; the Gospel ethics; Reformation; idealism; reason; dualism

Цитування даної статті: Тесленко Т. В. Дискурс дихотомії духа і тіла в філософії протестантизму / Т. В. Тесленко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 12-17.

Citation of this article: Teslenko, T.V. (2017). Dyskurs dykhotomy dukha y tela v fylosofyy protestantyzma [The discourse of the dichotomy of spirit and body in the philosophy of Protestantism]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (12), 12-17.

Received: 14.12.17

Accepted: 21.12.17

Дискурс дихотомії духу і тіла в філософії протестантизму

Т. В. Тесленко, Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна, Дніпро, Україна

Вивчення теми «духу і тіла» в протестантизмі показало, що ті «практичні» висновки, які Реформатори звели в ранг своєї ідеології, у філософії Р. Декарта вилилися в метод «чистої думки», що рухається від універсалій до частковостей за допомогою «чистого розуму» без будь-якого впливу тіла. Проте, як відомо, це допущення не узгоджується із його пізнішим затвердженням союзу розуму й тіла в «Пристрастях душі». І хоча багато учених вважають, що ця бінарна опозиція не може бути елімінована, останніми роками виявляється тенденція до певного вирішення складних відносин між картезіанським дуалізмом і неопозиційним розглядом душі й тіла, кидаючи виклик твердженню, що всі модуси є або абсолютно ментальними, або абсолютно фізичними.

У статті доводиться, що протестантизм стає провідною духовною течією свого часу, передусім, через свої ідеологічні установки: протестантська етика початкового етапу будувалася на ідеалах общинності, протестанти стояли за інтереси багатьох, за «правду для всіх», що, у свою чергу, відображало інтереси «третього стану» – бюргерства, яке представляє в той період свої інтереси як інтереси всіх членів суспільства. Виражаючи сподівання висхідної буржуазії, реформатори парадоксальним чином сполучають середньовічне світовідчуття із репрезентацією ідеології, що в класичній історіографії розглядається як прогресивна сила. Парадоксальність філософських положень Реформації полягає також у тому, що її ідеологія, підсилюючи нетерпимість, одночасно затверджує плюралізм. Останнє, наприклад, пов'язано з ситуацією постмодерну, яку переживає західний світ у наш час.

Ключевые слова: бюргерство; Біблія; євангельська етика; Реформація; ідеологія; розум; дуалізм

Постановка проблеми. Поскольку определяющим лейтмотивом современной западной теории является переход к эпохе постмодерна, который по масштабам своего влияния на все сферы жизни человека сравнивается с переходом от Средних веков к Новому времени, задача изучения тех фундаментальных изменений, которые произошли с «новым» человеком в сфере духа и тела в «новом» времени XVI-XVII веков, представляется важной и актуальной.

Исторические истоки философии XVI-XVII вв., теоретически подытожившие эпоху Возрождения, непосредственно связаны с процессами Реформации, представляя то, что позднее получило название философии ранних буржуазных революций [10]. При этом следует подчеркнуть, что сам термин «буржуазия» К. Маркс и Ф. Энгельс употребляют в гораздо более широком смысле, чем он используется сегодня: «...класс, совершивший революцию, – уже по одному тому, что он противопоставит другому классу, – с самого начала выступает не как класс, а как представитель всего общества» [1, с. 266]. Таким классом в XVII в. в странах Западной Европы становится бюргерство, стремящееся к общественным преобразованиям с идейным знаменем новой формы религиозной идеологии – Реформации. Необходимо также подчеркнуть: реформаторы уделяли мало внимания глобальным и умозрительным проблемам, напротив, их интересовали, прежде всего, индивидуальные установки, определяющие отношения человека к тому, с чем он непосредственно и повседневно сталкивается. Однако эти установки касались, прежде и превыше всего, неуклонного выполнения предписаний евангельской этики. Реформаторы (Лютер, Кальвин, Цвингли) знают лишь один источник богопознания – Библию. Важным представляется то, что меньше всего эти исторические персона-

жи стремятся быть «философами» и не считают, что создают какое-то новое учение. Их мироощущение, как и в Средневековье, формируется вокруг «первичного текста» – Библии; все существо человека основывается, по их убеждениям, на «вере» как главном залого спасения от греха, который имеет свое основание в человеческом теле. Таким образом, репрезентация символизма становится более прочной у реформаторов, которые выделяют в человеке идеальную сторону – дух как главное вмещище божественного присутствия. При этом самыми существенными последствиями их новых представлений стали выводы аксиологического и этического порядка, мощно повлиявшие на рецепцию в философии и культуре XVI-XVII вв. одной из основных философских дуальностей – дихотомии духа и тела.

Конфликт духа и тела в учении реформаторов заострил не только проблему индивидуализации человека, но и усугубил конфронтацию идеального и реального. Именно в конфликте духа и тела предстает в протестантизме принцип субъективизации. Необходимо заметить, что данная работа не затрагивает проблематику дихотомии духа и тела в теологическом аспекте. Обширно и глубоко обсуждаемая идеологами Реформации («бессмертная» душа, «спящая» душа и т. д.), данная проблема рассматривается в нашем исследовании в русле монистической библейской антропологии: дух и тело не отдельные компоненты человеческого существа (бытия), но два аспекта одной и той же реальности.

Анализ исследований и публикаций. Понимание специфики духа и тела в период Реформации невозможно представить без анализа ее историко-философской преемственности. Поскольку эпоха Нового времени – это время самосознания субъективности, то ее описание также

представляется релевантным в данном исследовании. Сам термин, обозначающий Реформацию как «философию эпохи ранних буржуазных революций», рассматривается как его идеологический концепт. Ученые указывают, что, в целом, концепт «революция» является предметом философской рефлексии, претендуя на категориально-мировоззренческий статус. Базовым типом революции, который лежит в основе всех остальных, является революция «экзистенции», революция ценностей [5, с. 17]. Именно такой духовной революцией становится кризис гуманистического мировоззрения на грани XVI и XVII веков, когда на первый план в духовной жизни Западной Европы выдвигается протестантизм, который и стал идеологией первой буржуазной революции в Англии. Ученые указывают на то, что протестантская этика начального этапа строилась на идеалах общинности, библейская культура проникла в быт, в семье культивировалась дружба и сплоченность, идеализировался домашний труд [13]. Ученые отмечают, что протестанты стояли за интересы многих, за правду для всех, их этика имела массовый характер [15]. Поэтому, как пишет М. П. Петров, Реформация оказалась исторически более перспективной системой, чем гуманизм, в идейно-психологическом плане – более сильной, будучи ориентированной на социально-политическую реализацию [9, с. 47]. Исследователи утверждают: реформаторы мало интересовались глобальными вопросами, их интересовали, прежде всего, индивидуальные установки, определяющие отношение человека к тому, с чем он непосредственно и повседневно сталкивается [10, с. 89-90]. Отсюда специфика субъективации, связанная с концепцией «человека рационального», которая, по утверждению ученых, безусловно, менялась на протяжении веков, но непременно в логике ценностно-иерархического мышления рассматривались всегда такие бинарные оппозиции, как «дух-тело», «душа-разум» [3, с. 42]. Теоретики подчеркивают: эти главные философские дихотомии, отражающие вопросы человеческой природы, демонстрируют непрерывность и преемственность. В частности, ученые останавливаются на тезисе дуализма духа / тела в трудах Р. Декарта. Те практические выводы, которые реформаторы возвели в ранг своей идеологии, у Декарта вылились в метод «чистой мысли», которая движется от универсалий к частностям посредством «чистого разума» без какого-либо влияния тела. Однако, как известно, это допущение не согласуется с его более поздним утверждением союза разума и тела в «Страстях души». Многие ученые находят, что эта бинарная оппозиция не может быть элиминирована, однако в последние годы проявляется тенденция к некоему решению сложных отношений между картезианским дуализмом и союзом разума и тела. Например, П. Хоффман бросает

вызов традиционным концепциям, утверждающим, что, по Декарту, все модусы являются или абсолютно ментальными, или абсолютно физическими [14, с. 15-32].

По мнению П. С. Гуревича, в историческом плане важно то, что в философии Нового времени произошла переориентация знания с познания природы на познание человека [4, с. 45-46]. Ученые фокусируют свое внимание на факте полной противоположности мировоззренческих установок протестантизма антропологии «Нового времени»: почтение перед храмом науки начинает все более активно вытеснять почтение перед храмом Божиим. По знаменитому изречению Канта, человечество наконец повзрослело и достигло зрелости. В итоге гегемония Церкви, ее канонов, традиций и суеверий была заменена введением новых гражданских свобод и новой науки.

Целью работы является историко-философское исследование основных положений мировоззрения реформаторов Церкви XVI-XVII веков в контексте их рецепции классической дихотомии духа и тела.

Изложение основного материала. Рассматривая онтологию дуализма духа и тела, необходимо подчеркнуть: Ф. Бэкон, Р. Декарт, Б. Спиноза, Т. Гоббс, Д. Локк, теоретически подытожив теорию Средних веков и Возрождения, непосредственно повлияли на процессы Реформации. Интересным также представляется тот факт, что основополагающие труды этого времени отдают друг от друга весьма небольшие временные промежутки. Так, например, в 1625 году появился «Новый Органон» Ф. Бэкона, через 12 лет – «Рассуждение о методе» Р. Декарта. Важно также то, что философия XVI-XVII веков отражает великие научные открытия этой эпохи: революцию, совершенную Коперником, великие географические открытия, изменившие кругозор людей и способствовавшие расширению мореходства и торговли, что, в свою очередь выдвинуло на первый план «третье сословие» – бюргерство, «предбуржуазия». «Дело в том, – утверждают К. Маркс и Ф. Энгельс, – что в немецкой философии всякий класс, который ставит себя на место класса, господствовавшего до него, уже для достижения своей цели вынужден представить свой интерес как общий интерес всех членов общества» [8, с. 47]. Следует подчеркнуть: евангельские требования к личности становятся нравственным образцом для верующего, превращаясь в голос его совести. Иррациональность этических требований, вытекающих из веры, та иррациональность евангельской этики, которая не давала возможность спастись фарисею, превращается в требование неуклонного выполнения строго формальных предписаний Церкви. Верующий должен ходить на проповеди, получать от священника отпущение грехов, причащаться и т. д. Философия как самостоятельное рассуждение о тех

вопросах, которые излагаются в Библии (о добре и зле, душе, Боге и духе), внушает реформаторам отвращение и ужас, трактуется как воплощение сатанинской гордыни. Не считая, что они создают новую теорию, реформаторы стремились лишь воссоздать прошлое, возродить христианство в его первоначальной чистоте.

К таким устремлениям можно отнести, например, «Наставление в христианской вере» Жана Кальвина – одна из десяти или двадцати книг мира, о которой С. Цвейг пишет, что она определила ход истории и изменила облик Европы [11, с. 56-57]. Великий литератор утверждает, что после перевода Библии, выполненного Лютером, – самого важного деяния Реформации – «Наставление...» с первого же часа своего появления на свет оказало решающее влияние на современников своей «логической безжалостностью», своей «конструктивной решительностью». «В известном смысле, – продолжает Цвейг, – «Наставление...» завершает религиозную революцию, как Кодекс Наполеона – французскую; оба они подытоживают, подводят черту, оба они берут у потока движения расплавленную массу, чтобы отлить ее в формы закона и стабильности» [11, с.57].

Останавливаясь на антропологии М. Лютера, нужно подчеркнуть его утверждение о том, что человеческое существо состоит из трех частей: тела, души и духа, что, как отмечается, было заимствовано у Августина и, в целом, следует мистической традиции. Теоретики отмечают, что важный вклад Лютера состоит здесь в том, где он помещает «веру» – в той высшей точке, где человек вступает в контакт с Богом – в духе. В последующем эта концепция претерпевает изменения, в частности в том, соотносится ли душа с духом или телом, или же это некая нейтральная среда. По Лютеру, человек – одновременно грешник и праведник, он – телесный и духовный. В этой связи следует заметить: в своей антропологии М. Лютер использует такие термины, как «*homo carnalis*», «*homo animalis*», «*homo spiritualis*». Утверждая неспособность человека достичь спасения собственными силами, ученые-реформаторы, безусловно, не разрывают связь спасения и нравственности. В античности «материнские» характеристики греческого космоса переходят в «пластичность» и «телесность», на концепциях которых основана вся античная эстетика А. Ф. Лосева [7]. Именно в Древней Греции была обоснована философская задача выхода из «расколотости» мира, которую Ф. Ницше видел, как известно, в делении на дионисическое и апологическое начала. Средневековый мир обозначен «внутренними» границами, поскольку дух средневекового человека устремлен в «горние» выси, «дольний» мир телесности не представляет для него никакой ценности. Христианское отвращение от всего природного, телесного, «земного»

имеет множество форм: уход от мира, целибат, аскеза и т.д. В Реформации, вновь поляризующей мир на духовный и телесный (то есть греховный), конфликт духа и плоти не только фокусирует проблему человека – индивида в выделении его из природного мира, но и усугубляет конфронтацию идеального, духовного и реального, телесного. Дело скорее в том, что нравственный идеал оказывается в системе реформаторов безмерно великим и в принципе недостижимым: это личность Христа и предельные евангельские требования. При этом грань между свободой нравственной интуиции и аморализмом в высшей степени тонкая [7]. Ответы, подсказываемые совестью, не только не абсолютные – они разные. Вера не гарантирует от нравственной ошибки, «похоть плоти» не исчезает, «поврежденная» природа человека не меняется. Вера проявляется в голосе совести, но, внимая ему, человек неизбежно искажает его, переводя голос на «язык действий». Таким образом, провозглашая бессилие человека, Реформация провозглашает одновременно свободу нравственной интуиции и высочайшую нравственную ответственность. Если протестантизм и отвечает потребности в истине, то иллюзорным образом. Разоблачая видимость знания, мнимую истину, заключенную в вере, скептицизм XVII века также откликается на ту же потребность, но негативно, то есть выдвигая сомнения (М. Монтень). Лютер, с другой стороны, готов вновь и вновь отодвинуть сомнения, рассеивая их верой.

Совершенно иной предел скептицизма обозначается в философии Р. Декарта, который руководствуется не религиозными, но научными устремлениями. Сомнение преодолевается у Декарта не религиозным рвением, но познанием, истина достигается не верой, но разумом. По Декарту, этические нормы также рассматриваются из достоверности, открывающейся человеку благодаря свету разума. Толкование знаний, по Декарту, является синонимом высшего блага. В обосновании нравственных истин Декарт ссылается на «естественный свет», идентифицируя добродетель с разумом. По Декарту, душа удовлетворена лишь тогда, когда неуклонно следует добродетели [6, с. 545]. Таким образом, в модерне именно способность разума начинает функционировать в качестве «верховного судии», именно разум утверждает, что истинно, а что – нет.

Выводы. Опираясь на методологические возможности исследования онтологического дуализма, обнаружено, что дихотомии «дух-материя», «душа-тело», «человеческое-божественное» демонстрируют в протестантизме не просто нормативный дуализм, но конфликт первого и второго членов оппозиции. Однако выявлено, что именно в конфронтации духа и тела предстает в протестантизме принцип субъективации. Самыми существенными последствиями их новых

представлений стали выводы аксиологического и этического порядка, мощно повлиявшие на рецепцию в философии и культуре XVI-XVII вв. принципов «логики доминирования» в ценностно-иерархическом мышлении этой эпохи.

Стремясь возродить христианство в его первоначальной чистоте, воссоздать некое идеальное «прошлое», реформаторы отражали чаяния и идеалы восходящей буржуазии, парадоксальным образом соединяя средневековое мироощущение, формируемое вокруг «первичного текста» – Библии, с репрезентацией идеологии, которая в классической историографии рассматривается как прогрессивная сила. В тоже время существенным в концептуальном поле дихотомии духа и тела представляется тот факт, что новоевропейская ра-

циональность, отказываясь от радикального бинаризма духа и тела, входит в открывающиеся горизонты антропоцентризма, в то время, как протестантская религия, поделив мир на духовный / трансцендентный и телесный / тварный, утверждает превосходство идеального над реальным, провозглашая таким образом одностороннее отношение к миру, предельно выделив в человеке идеальную сторону – дух как главное вместилище божественного присутствия.

Парадоксальность философских положений Реформации заключается также в том, что ее идеология, усиливая нетерпимость, одновременно утверждает плюрализм. Последнее напрямую связано с ситуацией постмодерна, переживаемой западным миром в наше время.

БИБЛІОГРАФІЧЕСКІЕ ССЫЛКИ

1. Аникст А. История учений о драме / А. Аникст. – М.: Наука, 1983. – 288 с.
2. Бейнтон Р. На сем стою. Жизнь Мартина Лютера / Р. Бейнтон. – п. Заокский: «Источник жизни», 1996. – 394 с.
3. Власова Т. Дихотомия «разум / эмоции» и проблема образования женщин в западноевропейской философии / Т. Власова, Н. Костюк // Українознавчий альманах. – № 4. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. – С. 42-46.
4. Гуревич П. С. Философия человека / П. С. Гуревич. – М.: ИНФРАН, 2001. – 209 с.
5. Даренський В. Ю. Революція як ідеологічний концепт: історичні варіації та інваріанти / В. Ю. Даренський / Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі». – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2011. – 223 с.
6. Декарт Р. Страсти души / Р. Декарт // Р. Декарт. Сочинения в 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – 654 с.
7. Лосев А. Ф. Философия имени / А. Ф. Лосев. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2016. – 672 с.
8. Маркс К. и Энгельс Ф. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера / К. Маркс, Ф. Энгельс // К. Маркс и Ф. Энгельс Сочинения, Издание второе, т. 3 – М.: Изд. политической литературы, 1955. – С. 9-454.
9. Петров М. Г. О критериях сопоставления Возрождения и Реформации / М. Г. Петров // Культура эпохи Возрождения и Реформации. – Ленинград: Наука, 1981. – С. 40-48
10. Фурман Д. Е. Идеология Реформации и ее роль в становлении буржуазного общественного сознания общества / Д. Е. Фурман / Философия эпохи ранних буржуазных революций. – М.: Наука, 1983. – 58-111с.
11. Цвейг С. Каstellio против Кальвина или Совесть против насилия / С. Цвейг – М.: Мысль, 1986. – 238 с.
12. Beid P. Readenas in Western Religious Thought. The Middle Ages through the Reformation / P. Beid – New York: Paulist Press, 1987. – 416 p.
13. Gregory B. S. The unintended Reformation / B. S. Gregory. – Cambridge: Harvard University Press, 2015. – 592 p.
14. Hoffman P. Essays on Descartes / P. Hoffman. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 124 p.
15. Streeter I. The Church and Western Culture / I. Streeter. – Booktango, 2012. – 415 p.

REFERENCES

1. Anikst, A. (1983). *Istoriya uchenij o drame [The history of drama teachings]*. Moskva: Nauka [in Russian].
2. Bejnton, R. (1996). *Na sem stoju. Zhizn' Martina Ljutera [On this I stand. The Life of Martin Luther]*. p. Zaokskiy: «Istochnik zhizni» [in Russian].
3. Vlasova, T. & Kostjuk, N. (2016). Dihotomija «razum / jemocii» i problema obrazovanija zhenshhin v zapadnoevropejskoj filosofii [The «mind / emotion» dichotomy and the problem of women's education in Western European philosophy]. *Almanac of Ukrainian Studies*. (4), (pp. 42-46). Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» , [in Russian].
4. Gurevich, P.S. (2001). *Filosofija cheloveka [The philosophy of man]*. Moskva: INFRAN [in Russian].
5. Daren's'kyj, V.Yu. (2011). *Revoljucija yak ideologichnyj koncept: istory'chni variaciyi ta invarianty' [Revolution as an ideological concept: historical variations and invariants]* *Naukovo-praktychna konferencija «Ideologiya v suchasnomu sviti» – Scientific and practical Conference «Ideology in the modern world»*. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].

6. Dekart, R. (1989). *Strasti dushi* [Passions of the Soul]. *R. Dekart. Sochineniya v 2 t. (Vols. 1)*. Moskva: Mysl' [in Russian].
7. Losev, A.F. (2016). *Filosofija imeni* [The philosophy of name]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Olega Abyshko [in Russian].
8. Marks, K. & Engels, F. (1955). Kritika noveyshey nemetskoj filosofii v litse ee predstaviteley Feyerbaha, B. Bauera i Shtirmera [Criticism of the latest German philosophy in the person of its representatives Feuerbach, B. Bauer and Stirner]. *K. Marks i F. Engels Sochineniya* (2nd ed., rev.), (Vol. 3), (pp. 9-454). Moscow: Izd. politicheskoy literatury.
9. Petrov, M.G. (1981). O kriterijah sopostavlenija Vozrozhdenija i Reformacii [On the criteria for comparing the Renaissance and the Reformation]. *Kul'tura jepohi Vozrozhdenija i Reformacii – Culture of the Renaissance and the Reformation*, (pp. 40-48). Leningrad: Nauka [in Russian].
10. Furman, D.E. (1983). Ideologija Reformacii i ee rol' v stanovlenii burzhuaznogo obshhestvennogo soznaniya obshhestva [The ideology of the Reformation and its role in the formation of the bourgeois social consciousness of society]. *Filosofija jepohi rannih burzhuaznyh revoljucij – Philosophy of the era of early bourgeois revolutions*, (pp. 58-111). Moskva: Nauka [in Russian].
11. Zweig, S. (1986). *Kastellio protiv Kal'vina ili Sovest' protiv nasilija* [Castellio vs. Calvin or Conscience Against Violence]. Moskva: Mysl' [in Russian].
12. Beid, P. (1987). *Readenas in Western Religious Thought. The Middle Ages through the Reformation*. New York: Paulist Press.
13. Gregory, B.S. (2015). *The unintended Reformation*. Cambridge: Harvard University Press.
14. Hoffman, P. (2009). *Essays on Descartes*. New York: Oxford University Press.
15. Streeter, I. (2012). *The Church and Western Culture*. Booktango.

Тесленко Татьяна Викторовна – кандидат экономических наук, доцент
Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени
академика В. Лазаряна
Адрес: 49010, г. Днепр, ул. Лазаряна, 2
E-mail: c.spas.dp@i.ua

Teslenko Tatyana V. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Academician V. Lazaryan Dnipro National University of Railway Transport
Address: 2, Lazaryan str., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: c.spas.dp@i.ua
ORCID 0000-0002-5810-3569

УДК 316.77

doi: 10.15421/1717159

А. Макаренко і З. Фрейд: спроба герменевтичного аналізу віртуальної взаємодії видатних європейських гуманістів

В. І. Аксьонова, Кіровоградська льотна академія Національного авіаційного університету, Кропивницький, Україна

Авторитет в освітньому просторі поступово втілювали український педагог Антон Макаренко і Зігмунд Фрейд, професор невропатології (Австрія). Вони критикують появу «бунту мас» у теорії психосексуального та гуманістичного розвитку індивіда, обумовлюють його участь у духовно-історичних подіях. Засновники власної версії філософського піднесення не сприймали появу у європейському житті режимів тоталітаризму і войовничого націоналізму влади чи її ксенофобські прояви, діяли як європейські носії статусу демократичного патріотизму і гуманізму. Мета діяльності європейських мислителів у тому, щоб виявити прихильність українського соціуму до філософського впливу на «маленьку людину». А. С. Макаренко бере символ Дон Кіхота, що є показником духовної ролі козакофілів-новаторів на рубежі XIX-XX століття, зокрема цей символ пов'язує «донкіхотство» з відновленням громадської поваги до героїчних традицій Запорозької Січі.

Значну увагу А. Макаренко і З. Фрейд приділяли також питанню, як за різних обставин діє носій патріотичної соціокультурної діяльності, що презентує глибинне єство – ідеальний тип, щоб розповісти про його суб'єктивну позицію, тобто про українця-патріота, малороса націонал-нігіліста, або хохла націонал-прагматика, залишаючись об'єктивним спостерігачем як дослідник-гумантарій.

Ключові слова: дух; традиції; патріотизм; гуманізм; «маленька людина»; самоврядування; козакофілство

A. Makarenko and Zygmund Freud: an attempt of a hermeneutic analysis of the virtual interaction of prominent European humanists

V. I. Aksonova, Kirovograd Flight of the National Aviation University, Kropyvnytskyi, Ukraine

The national idea, as a search for a modern type of spiritual interpretation of the struggle for measuring its «own archetype» of Ukraine, is correlated with Anton Makarenko, with the preservation of historical optimism, in order to overcome the primitive view of the bearers of small-towns on democratization and patriotism. The post-classical metaphysics of the study of Ukrainian experience by the educators of the information age (V. Vernadsky, A. Makarenko,) reconstructs the spirit of the history of political thought – may embrace metaphysics, political science logistics of the nation or futurology, reviving the archetypes of the romantic and enlightenment procession. It should be the legacy of spiritual leaders reveal in terms of futurology, which determines the procedural logic educational space as «wonderful» context of the philosophy of history, which in this case is the best way of understanding «substantial» – transcendent depth of penetration Ukrainian reformer professional culture, Anton Makarenko, a representative of the spiritual elite in the nature and structure of training patriotic people, the intellectual depth of our dreams kozakofilsko-kordotsentrychnyy staff – the foundation of national existence, encompassing spirit the dynamics of life. The work of an outstanding teacher highlights the professional and socio-cultural component of his own philosophy of history, as well as the influence in the historical process of the image of Don Quixote of Zaporozhii on the knight execution of A. S. Makarenko of his particular role as the organizer of latent resistance to imperial invasion. In their barracks, socialism tried to overthrow humanism, and the denial of human freedom, shaded by revolutionary phraseology. The phenomenon of some vulgar manifestations of mass violence is supposedly a form of secular messianism. Although the spirit of the Kozakophilic necessity gradually forces the «little» person into an instrument not to be bureaucracy and despotism, but the productive forces and European humanities in favor of the European path of Ukraine. European laughter culture was examined by Z. Freud as a psychoanalyst proposed the character of «good knight» Don Quixote de la Mancha as a valiant knight isn't a comic hero but humorous fun arises from an inhibition of some affective excitation... Originally Don Quixote de la Mancha purely comic figure, a big child infatuated by chivalric fantasy books... author (Miguel de Cervantes) at the beginning didn't want to say anything but after this the author awarded his person by profound wisdom and noble intentions and made it as a symbolic embodiment of idealism who believes strongly in the implementation of his goals... and literally keeps his promises and then this person ceases to produce a comic impression (Z. Freud Wit) [13 P. 246]. Carl Jung also continued Freudian cognition of humanism and the symbolism of good and evil in his key scientific works showing humanistic orientation of European archetypal nobility. «Reader hasn't got any opportunity to get Archimedean fulcrum outside of his world relying on which he can «remove from loops» his time-limited consciousness and detect

Цитування даної статті: Аксьонова В. І. А. Макаренко і З. Фрейд: спроба герменевтичного аналізу віртуальної взаємодії видатних європейських гуманістів / В. І. Аксьонова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 18-23.

Citation of this article: Aksonova, V.I. (2017). A. Makarenko i Z. Freud: sprobа hermenevtychnoho analizu virtualnoi vzaïemodii vydatnykh yevropeyskykh humanistiv [A. Makarenko and Zygmund Freud: an attempt of a hermeneutic analysis of the virtual interaction of prominent European humanists]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (12), 18-23.

Received: 15.12.17

Accepted: 23.12.17

hidden characters in scientific and literary work» (Carl Jung). Passionarity of dialogue of Ukrainian patriots as a result of humiliation of the national spirit of freedom is displayed in Cartesian sense (Rene Descartes), the traditional of the variety of forms of Ukrainian resistance when increases the range of dissatisfaction of the level of assimilation and bureaucratization. As higher the level of alternative sociocultural activity, the higher protrudes civil ability to Ukrainian union of sets even of different as their fight after the sobornist of their own state objectively pushes for the dialogue since it is in communicative processes the culture of education of young patriots enriches with civil meaning partially attracts those or other axiomatic principles of their partners in philosophical comprehension of human being.

Keywords: spirit; traditions; patriotism; humanism; «Little man»; self-matching; kozakofilstvo

А. Макаренко и З. Фрейд: попытка герменевтического анализа виртуального взаимодействия выдающихся европейских гуманистов

В. И. Аксенова, Кировоградская летная академия Национального авиационного университета, Кропивницкий, Украина

Авторитет в образовательном пространстве постепенно воплощали украинский педагог Антон Макаренко и Зигмунд Фрейд, профессор невропатологии (Австрия). Они критикуют появление «бунта масс» в теории психосексуального и гуманистического развития индивида, обуславливают его участие в духовно-исторических событиях. Учредители собственной версии философского подъема не воспринимали появление в европейской жизни режимов тоталитаризма и воинственного национализма власти или ее ксенофобские проявления, действовали как европейские носители статуса демократического патриотизма и гуманизма. Цель деятельности европейских мыслителей в том, чтобы выявить расположение украинского социума к философскому воздействию на «маленького человека». А. С. Макаренко берет символ Дон Кихота, что является показателем духовной роли козакофилов-новаторов на рубеже XIX-XX века, в частности этот символ связывает «донкихотство» с восстановлением общественного уважения к героическим традициям Запорожской Сечи.

Значительное внимание А. Макаренко и З. Фрейд уделяли также вопросу, как при разных обстоятельствах действует носитель патриотической социокультурной деятельности, представляющей глубинное естество – идеальный тип, чтобы рассказать о его субъективной позиции, то есть о украинце-патриоте, малороссе национал-нигилисте, или хохле национал-прагматике, оставаясь объективным наблюдателем как исследователь-гуманитарий.

Ключевые слова: дух; традиции; патриотизм; гуманизм; «маленький человек»; самоуправление; казакофильство

Мета статті. полягає в герменевтичному з'ясуванні соціокультурних змін (Г. Гадамер, Ф. де Лара, З. Фрейд, К. Юнг), що вплинули в Україні на фрейдистське і просвітницьке тлумачення гуманістики романтичного простору, висвітливши найбільш повноцінні риси патріотичної дії.

Чому в університетах, відомих в Європі та всьому світі, створюються лабораторії «Макаренко-реферат», де досліджується його геніальна освітня система? Громада не може поділяти думку тих представників педагогічної спільноти в Україні, які ставляться до його спадщини, як до факту минулого, «але ЮНЕСКО визнала Макаренка... не як ідеолога сталінської освіти, а видатного демократа-педагога ХХ століття, а книгу «Педагогічна поема» – найкращим художнім твором про виховання» (Л. Татарінова) [8, с. 35-36]. Творчість А. С. Макаренка зараз є великою допомогою в процесі з'єднання із духом минулих спроб реформування освітнього простору України (митрополит Іларіон Київський, гетьман І. Мазепа, М. Пирогов, К. Ушинський, Т. Шевченко). Дух козакофільства завжди був об'єктом дії радикальної течії альтернативного суспільства. Проте козакофільсько-колективістська модель А. С. Макаренка охопила класичну і постнекласичну парадигму романтично-гуманістичної національної педагогіки, з чим пов'язані обставини створення цивілізованої ходи лицарсько-освітнього націєгенезу (Є. Борінштейн,

В. О कोरोков, М. Романенко, О. Халапсіс, С. Шевцов).

А. С. Макаренко – видатний український педагог, один із європейських представників кордоцентрично-козакофільського типу, творчість якого є відлунням «вольностей запорозьких» як синтезу онтологічного виміру сенсу буття, так і «філософії серця». Він був одним із яскравих носіїв рідних християнських чеснот, оскільки жорстокі зміни українського світу відтворили перманентні конвульсії тривалого «бунту мас» як на теренах губерньської Малоросії, так і в інших «уламках» Російської імперії (Л. Татарінова) [8, с.35-37].

Вклад основного матеріалу. Ще за часів А. С. Макаренка (а пізніше В. Сухомлинського) легальною основою в духовній сфері українського самоствердження була спадщина Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, тих чи інших її сторін. Насадки А. Макаренка зараз саме з цього починають системний розгляд еволюції освітньо-суспільного життя після жовтневої пролетарської революції (1917 р), також синергетичних і ноосферних аспектів єдності філософії, науки, освіти за принципом гуманізму оновлення теоретичних підстав педагогіки.

При цьому герменевтичний досвід, зокрема із текстів З. Фрейда, К. Юнга, А. Макаренка, дозволив правильно розтлумачити життєвий потенціал видатного реформатора української малоросійської

меншовартості. У педагогічному досвіді уникав крайнощів «твердий козакофіл», що діяв за умов тоталітаризму, волів значно вплинути на критичне ставлення молодшої генерації до умов відтворення пануючого імперського комплексу.

Грунтовним, у душі філософської герменевтики, є підхід А. С. Макаренка як «Дон Кіхота Запорозького» до «колективістської гуманістичної парадигми». Гуманізм виявляє міру раціональних та ірраціональних інтенцій феноменологічного питання, щоб носій буття «нескореної України» почав «шукати протиріччя і в розумі, і в божевільній боротьбі смерті та «мудрості людської перед Богом» (Л. Шестов) [10, с. 144]. Імператив надії прихильників еволюційного відтворення феномену демократичного патріотизму має взаємообумовленість гуманістичних намагань особистісної самоорганізації соціального буття, висвітлює процес якісного реформування соціокультурного простору.

З. Фрейд створив основну модель подолання «темних інстинктів», тобто побутових націоналофобій. З. Фрейд, аналізуючи сміхову культуру образу ідеалів добра в Європі, розглядає як психоаналітик лицарський символ дій когорти активних громадян – кожен із них гідно захищає ім'я «добраго лицаря». «Доблестный рыцарь Дон Кихот Ламанчский... является фигурой, которая сама по себе не обладает юмором... Юмористическое удовольствие возникает из торможения аффективного возбуждения... Дон Кихот первоначально чисто комическая фигура, большой ребенок, которому вскружили голову фантазии из его рыцарских книг... Автор (Мигель де Сервантес. - Авт.) в начале не хотел сказать ничего другого..., но после того, как автор награбил эту персону глубочайшей мудростью и благороднейшими намерениями и сделал ее символическим воплощением идеализма, верящим в осуществление своих целей... и буквально сдерживающим свои обещания, то эта персона перестает производить на нас комическое впечатление» (З. Фрейд «Остроумие в его отношении к бессознательному») [9, с. 246].

К. Юнг теж продовжив фрейдистську гуманістику розуміння гумору єврейської общини юдеїв, гуманістики європейського символізму добра й зла в ключових творах, що відобразили архетипи опори на чесноти: «у читателя... нет возможности обрести архимедову точку... за пределами своего мира, опираясь на которую, он может «снять с петель» свое ограниченное временем сознание и распознать скрытые в произведении символы...» (К. Юнг) [11, с. 327].

Одним із таких символів, що доповнюють шляхетну позицію Дон Кіхота, є образ його слуги Санчо Панса. (А. Макаренко в «Педагогічній поемі» вивів себе в образі «Дон Кіхота Запорозького», а роль Санчо Панси в образі Каліни Івановича Сердюка, – завгоспа. – Авт.). Про цього персонажа З. Фрейд згадує як про гуманіста, захисника

не лише євреїв, бо дух антисемітизму робить всіх лицарів справедливості «товаришами за стражданням». Усіх, хто має причетність до кагалу (юдей не хоче жити в гетто): «Я сидел рядом с Соломоном Ротшильдом и он обошелся со мной как с своим равным, совсем фамиллионьярно» («Лукские воды»).... Эту фразу Гейне вложил в уста комическому лицу Гирш-Гиацинту (З. Фрейд в єврейських анекдотах комічно розкриває консерватизм, зокрема «галіційського єврея». – Авт.). Поэт... награждает его прямо-таки практической мудростью Санчо Пансы.... В некоторых местах нам кажется, что вообще Гирш-Гиацинт говорит как будто сам поэт (Г. Гейне. - Авт.). Скрытый за прозрачной маской...» (З. Фрейд. «Остроумие в его отношении к бессознательному») [9, с. 152].

«Фамільярність» виникає тоді, коли принижується дух свободи, пасіонарність діалогу розкривається в картезіанському сенсі «донкіхотства» – українських патріотів різного етнічного походження. Традиція різноманіття форм українського опору суцільній асиміляції і бюрократизації тоді посилює спектр незадоволення рівнем створення політичної нації. «Донкіхотство» – форма боротьби за соборність власної держави, об'єктивно підштовхує до цього інформаційно-комунікативного діалогу, адже саме у комунікативних процесах культура виховання молодих патріотів збагачується громадським змістом, частково залучаючи ті чи інші аксіоматичні положення у своїх партнерів із філософського осмислення буття (А. Макаренко) [6, с. 67-71]. Мета даного статусу концепції європейських мислителів у тому, щоб виявити прихильність українського соціуму до філософського впливу на «маленьку людину». А. С. Макаренко бере символ Дон Кіхота, що є показником духовної ролі козакофілів-новаторів на рубежі XIX-XX століття, зокрема цей символ пов'язує «донкіхотство» з відновленням громадської поваги до героїчних традицій Запорозької Січі, щоб творчо продовжувати справу Великого Кобзаря та його одноплеменників.

Ось чому він навіть зробив декілька спроб перевезти всю дитячу колонію імені М. Горького (цим авторитетним ім'ям «пролетарського письменника» він, як «димовою завісою», прикривав свій козакофільський експеримент) на острів Хортиця, що було дуже небезпечно саме за умов оформлення системи радянського тоталітаризму та згортання із 1928-1929 років так званої «політики українізації», котру видатний педагог вдало використовував для виховання молодшої генерації в душі козакофільства. Про особисту небезпеку для себе він стисло занотує: «хотя в этот период меня иначе не называли как Дон Кихот Запорожский» [6, с. 311]. Спробуємо проаналізувати цей літературний символ у постмодерністській площині.

Категорії соціального розвитку дитячого колективу А. С. Макаренка відображує через онтоло-

геми З. Фрейда, збагативши традиції гетьмансько-козацького досвіду, де прямо оптимізується дух освітньої взаємодії носіїв патріотичної єдності, прояв національних інтересів зміцнює європейські підвалини освітнього простору, повноцінно діяти можуть захисники козацького духу, розвиваючи і молоду генерацію автохтонів, і всіх інших громадян України.

А. С. Макаренко уникав будь-якої згадки про рідних (його брату, колишньому білогвардійцю, пощастило емігрувати до Франції), але до історії своєї сім'ї йому все ж довелося двічі звернутися: при влаштуванні на роботу в НКВС і при спробі вступити в комуністичну партію. У цій складній сімейній ситуації він поведився дуже обережно... Страх і тривога були настільки великими, що він не наважувався навіть передати інформацію для брата гостям дитячої комуни з Франції. Попри всі зовнішні негаразди (наприклад, політичним діячам того часу заважав дух плебейства), А. С. Макаренко зміг оприлюднити свою оригінальну колективістсько-козакофільську модель шляхетної (еволюційної) гуманістики в дусі кордоцентризму, яка була відлунням романтично-просвітницької доби.

Філософія свободи за концепцією і досвідом А. С. Макаренка має бути в історіографії представлена так само широко [6, с. 51-54], як і пам'ять про національне визволення – відмічали деякі з учасників руху за самостійність української держави, соціуму, освіти (М. Красовицький). Але чомусь серед нових методологічних дискурсів все менше з'являється зразків посилання на досвід А. С. Макаренка, або дослідники української діаспори негативно тлумачать (Г. Ващенко) здобутки його альтернативної творчості. Однак, за офіційними даними ЮНЕСКО, спадщина А. С. Макаренка залишається однією з популярних у світі. Його твори видані у всіх країнах Європи та в Азії (17-ма мовами) (Ф. Гетманець) [3, с. 28]. І в пострадянський період теж зберігається інтерес до «Педагогічної поеми». Це дозволяє сформулювати «антропологічно-екзистенціальне» потракування освіти» в аспекті словосполучення козакофільської надії.

Досвід А. С. Макаренка навіть за посттоталіторної доби почав відтворювати сутність національного феномену в дусі гуманістичних обривів освітнього простору. Пізнавальний сенс козакофільської ідеї соціуму є відомим символом «серцевої єдності» як краси європейської позиції цивілізованої еліти в гуманістиці імперативу надії.

З'ясування змісту громадських чеснот у його кордоцентрично-козакофільській концепції є поглибленням сенсу національної ідеї в онтологічно-символічному світі Великого Кобзаря, а європеїзм традицій перехреснувався (М. Пирогов, К. Ушинський) із духом загальноцивілізаційних цінностей, вплинувши на громадянський контекст української ідеї – взаємоперехід «абсолютного Я» в саморефе-

рентні моделі еволюційної освіти. Трансцендентне опредметнення цивілізованого націєгенезу є трансформацією вищих ідеалів малоросійського етносу, оскільки суперечливо потенціувало онтологіями національної ідеї за феноменологічно-соціологічним розумінням «парадоксу часу» – переходу української політичної нації на парадигмальні рейки екологічної доби.

Становленню європейських чеснот потрібне «адекватне поле віртуальної реальності», тобто вони у дослідженні як сутнісні фігури – ідеальні екзистенціали, що з'являються за прикладом підходів до тексту Е. Гуссерля, Г. Гадамера, З. Фрейда, К. Юнга. Так, у Антона Макаренка і Зігмунда Фрейда «ідеальні типи» відображають суб'єкти дії та взаємодії, щоб розтлумачити онтологіями відтворення складної козацької спільноти, завдяки чому модифікують освітнє буття громадського духу силою соборних імпульсів історичних етносів. У суб'єкт-об'єктній ієрархії висвітлюється дух автохтонів-українців і ментальне єство як деяка сутність взаємодії всіх інших, бо висвітлюється життєдіяльність їх національного буття, що пов'язане якоюсь сенсовою мережею за гуманістикою роботи юнацького активу і педколективу.

Значну увагу А. Макаренко і З. Фрейд приділяли також питанню, як за різних обставин діє носій патріотичної соціокультурної діяльності, що презентує глибинне єство – ідеальний тип, щоб розповісти про його суб'єктивну позицію, тобто про українця-патріота, малороса націонал-нігіліста, або хохла націонал-прагматика, залишаючись об'єктивним спостерігачем як дослідник-гуманітарій.

Етнічна консолідація історичних стилів нації як «великої родини», за прогнозом З. Фрейда і досвідом А. С. Макаренка, адекватна еволюції лицарського буття, піддається впливу гуманізму в просторі плюралістичних змін, де в соціокультурному просторі діє логіка національних прогресивних символів, що позитивно висвітлює дух нескореної України. Європейський її вплив охоплює всі ланки освітнього буття, створюючи ефект соборного (природного) зближення навколо автохтонного етносу, тобто автохтонів і представників нацменшин. Вони йшли за автохтонами-гуманістами шляхом добровільної згоди тощо. Навколо цивілізованої національної ідеї завжди об'єднуються люди честі, ставлячи наголос там, де зараз потрібно для того, щоб освітній процес відповідав європейським чеснотам. Освітній простір явив власному народу та світу якісні зміни українського цивілізованого патріотизму, попри контрпропагандистські імперські міфологеми, покликані відправити в небуття будь-які спроби модернізації схоластичних проявів минулого. Творчість європейських гуманістів протистояла відтворенню масового «гвинтика» бюрократичного механізму. Доля гуманістів важка, кожен із них зміг за допомогою своїх нащадків

відобразити дух протистояння, прояви побутового невігластва, вчасно попередив хвилю негативних явищ (Голокост, Бабин Яр).

Творчість А. Макаренка і З. Фрейда відрізнялася гуманістично-демократичним підходом і до форм гріховного відлуння у феномені етнічного націоналізму, і до пошуку сутності природи європейського патріотизму, і до того, щоб освіта відповідала європейському громадянському стандарту тощо.

За умов тоталітарної влади, наприклад, в Україні феномен радянського колективізму є кроком почуттів амбівалентних за своєю сутністю, оскільки не існує розуміння всіма категоріями вихованців того, якою буде колективна діяльність (у сфері футурологічній, де особливе місце посідає ювентологічно-педагогічна підтримка та педагогічний супровід) філософського самоствердження та самоорганізації дій носіїв громадського типу. Козакофільсько-колективістська модель як ідеал освітніх новацій буття активістів охопила значно ширший (просторово-часовий) юнацький аспект, ніж передбачали класичні парадигми національної педагогіки. Наставник за постнекласичних обставин допоміг «активу» в створенні умов для якісного підвищення ролі виховання почуття «хазяїна». З чим пов'язане оновлення романтично-гуманістичного комплексу освітнього простору. Проте, починає дію логіка творчої рефлексії вихованців, набуття ними такого ставлення до феномену наставництва (але цю роль грав Антон Макаренко), щоб «актив» мав намір оновлення, збереження і примноження духу самоврядної дитячої комуні – вплив аксіоматичної самостійності структур розвитку «маленького українця». І все це органічно входить у поняття «етнонаціональної гідності». Замість погроз і залякування А. Макаренко використовує ідею Великого Кобзаря про «сім'ю велику, вільну, нову».

А. Макаренко суворо припиняв у дитколонії імені М. Горького розпалювання національної ворожнечі, бо вважав її проявом комплексу малоросійської меншовартості серед колоністів та викладачів. Одного з них довелось звільнити, оскільки він викликав невдоволення «активу колоністів» своїм небажанням чесно ставитися до своїх професійних обов'язків, зокрема прикриваю-

чися тим, що головний агроном за національністю український німець (заборонив йому пасти власну корову в загальному корівнику). Концепцією самоврядування козацького лицарства видатний педагог допоміг кожному із колоністів належати до «активістів», покинути «болото», «шпану» (окремою структурною підсистемою був «пасив»), під впливом учнівських соціокультурних змін наставник молоді орієнтує на оновлення, дегероїзує «лицарів фінки і крадіжок».

Перспективи подальших наукових досліджень висувують наступне:

- кордоцентрично-козакофільська модель А. Макаренка дозволяє взаємодіяти представникам різних етно-культур, характер міжкультурної комунікації дає можливість розглядати професійний та соціальний символізм як регулюючий механізм процесу глобалізації сучасного світу;

- фрейдизм і неофрейдизм є західним варіантом подальшої гуманізації буття, переломлюючись, наприклад, у східному регіоні, потребує врахування соціокультурної специфіки свободи «маленького українця» як представника українського народу, вимагає сполучення його духовних орієнтацій із конкретизацією історичних феноменів окремо взятих регіонів;

- Антон Макаренко номінує себе, як «Дон Кіхот Запорозький» – практичне втілення концепції морально-культурного застосування аналізу гуманістики у викладацькій і виховній діяльності, методу кроскультурного аналізу під час викладання українського та іноземного досвіду;

- становлення лицарських ідеалів відкриває величезні можливості інтерпретації духу цілісності буття, «змістовного розуміння серцевої єдності», націогенезу як імперативу надії. А. С. Макаренко був прихильником універсального пошуку козакофільських чеснот, виявляв ознаки колективістського самоврядування, силу козакофільства (спрямованість проти малоросійщення історичного етносу), національний дух відображає логіку поступу і завжди сприймає значну інноваційну сукупність позитивних демократичних перспектив, а часто і негативізму охлократичних впливів, щоб мирним шляхом йшла трансформація малоросійського етносу в українську політичну націю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аксьонова В. І. Метафізичний дискурс у контексті цивілізаційного розвитку України / В. І. Аксьонова, І. З. Скловський // Перспективи. – 2008. – №4. – С. 3-9.
2. Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного / Г. Г. Гадамер, пер. с нем. – Москва: Искусство, 1991. – С. 266-323.
3. Гетманец М. Ф. Писатель: взгляд с исторической дистанции / М. Ф. Гетманец, А. С. Макаренко // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 2008. – №3. – С. 23-29.
4. Красовицький М. Дві позиції щодо педагогічної спадщини Антона Макаренка / М. Красовицький // Рідна школа. – 1999. – №9. – С. 29-31.
5. Лара Ф. де Условия общей еврейско-украинской памяти: потенциал и препятствия / Ф. де Лара // Культура примирения. – Одеса: Фенікс, 2015. – С. 127-132.

6. Макаренко А. С. Педагогическая поэма / А. С. Макаренко. – Київ: Рад. школа, 1987. – 512 с.
7. Снегірьова В. Мигель де Сервантес. Дон Кіхот. «Печальний образ» чи пародія / В. Снегірьова // Всесвітня література в сучасній школі. – 2014. – №4. – С. 21-22.
8. Татарінова Л. Невідомий брат відомого педагога / Л. Татарінова // Пані вчителька. – 2007. – №2 – С. 35-37
9. Фрейд З. Я и Оно. / З. Фрейд // Зигмунд Фрейд. Сборник починений. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2006. – 864 с.
10. Шестов Л. Памяти великого философа (Эдмунд Гуссерль) / Л. Шестов // Вопросы философии. – 1989. – №1. – С. 144-160.
11. Юнг К. Г. Стадии жизни / К. Юнг // Сознание и бессознательное. Сб. пер.с англ. – Спб.: Университетская книга, 1997. – С. 13-32.

REFERENCES

1. Aksonova, V.I. & Sklovsky, I.Z. (2008). Metafizychnyy diskurs u konteksti tsyvilizatsiynoho rozvytku Ukrayiny [Metaphysical Discourse in the Context of the Civilizational Development of Ukraine]. *Perspectives*, (4), 3-9 [in Ukrainian].
2. Hadamer, H.H (1991). *Aktualnost prekrasnoho [Relevance of the beautiful]*. Moskva: Isskustvo. [in Russian].
3. Getmanets, M.F. & Makarenko, A.S. (2008). Pisatel: vzglyad s istoricheskoy distantsii [Writer: a view from the historical distance]. *Russian language and literature in educational institutions*, (3), 23-29 [in Russian].
4. Krasovytsky, M. (1999). Dvi pozytsiyi shchodo pedahohichnoyi spadshchyny Antona Makarenka [Two positions on the pedagogical heritage of Anton Makarenko] *Native school*, (9), 29-31 [in Ukrainian].
5. Lara, F.de (2015). Uslovyyya obshchey evreysko-ukraynskoy pamyaty: potentsyal y prepyatstvyyya [Conditions of common Jewish-Ukrainian memory: potential and obstacles] *Culture of reconciliation*. (pp. 127-132). Odesa: Feniks. [in Russian].
6. Makarenko, A.S. (1987). *Pedagogicheskaya poema [Pedagogical Poem]*. Kyiv: Rad. School [in Russian].
7. Snehirova, V. (2014). Myhel de Servantes. Don Kikhot. «Pechalnyy obraz» chy parodiya [Myhel de Servantes. Don Quixote. «Sad image» or parody]. *World Literature in the modern school*, (4), 21-22 [in Ukrainian].
8. Tatarinova, L. (2007). Nevidomyy brat vidomoho pedahoha [Unknown brother of the famous teacher]. *Ms. Teacher*, (2), 35-37 [in Ukrainian].
9. Freyd, Z. (2006). *Ya i Ono [I and It]*. Works. Moskva: Eksmo; Kharkiv: Folio [in Russian].
10. Shestov, L. (1989). Pamyati velikogo filosofa (Edmund Gusserl) [In Memory of the Great Philosopher (Edmund Husserl)] *Questions of Philosophy*, (1), 144-160 [in Russian].
11. Yung, K.G. (1997). Stadii zhizni [Stages of life]. *Soznanye y bezsoznatelnoe – Consciousness and the unconscious*, (pp. 13-32). Spb.: University Book [in Russian].

Аксѡнова Віра Ігорівна – доцент

Кіровоградська льотна академія Національного авіаційного університету

Адреса: 25031, м. Кропивницький, пр. Університетський, 7

E-mail: Sklo_iz@ukr.net

Aksonova Vira I. – Associate Professor

Kirovograd Flight Academy of the National Aviation University

Address: 7, Universytetskyi Ave., Kropyvnytskyi, 25031. Ukraine

E-mail: Sklo_iz@ukr.net

ORCID 0000-0001-9615-9339

УДК 1:37

doi: 10.15421/1717160

On the Possibility to Teach Doing Philosophy

O. V. Kulyk

O. Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

The purpose of this paper is to clarify and evaluate the possibility of teaching doing philosophy. Using analysis as a main method, I argue that philosophizing, as an activity, has different levels, some of which are connected with specifically philosophical abilities. By analyzing John Rudišill's minimal conception of «doing philosophy», I demonstrate that many philosophical practices, such as the interpretation, analysis, and critical assessment of arguments and presuppositions, as well as the application of simple philosophical concepts, do not need a background of specifically philosophical abilities. However, other philosophical practices, including the application of sophisticated philosophical concepts and the development of novel approaches, need such a background. I show that specifically philosophical abilities are: (1) high ability of abstract thinking, (2) high motivation to achieve intellectual autonomy, and (3) capability to feel «philosophical astonishment». I also argue that there is a real possibility to teach doing philosophy, although students without specifically philosophical abilities will successfully learn only basic levels of philosophizing. Consequently, careful selection of prospective students for philosophy courses is important. Moreover, I claim that the possibility of teaching doing philosophy highly correlates with a teacher's expertise in the pedagogical approaches and techniques of philosophy teaching. The results of my research provide to philosophy teachers information to help them choose proper methodology and raise teaching effectiveness.

Keywords: Philosophy; education; pedagogy; doing philosophy; philosophy as activity; philosophy teaching; philosophy of education

Щодо можливості формування філософських навичок

О. В. Кулик

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

Метою дослідження є прояснення питання можливості надавати студентам філософські навички, а не тільки філософські знання. У статті проаналізовані теорії та дані щодо викладення навчального матеріалу в рамках університетських пропедевтичних курсів із філософії. Ми аргументуємо, що філософування як діяльність має різні рівні, частина з яких потребує наявності у студента специфічних здібностей до філософії. Проаналізувавши представлену Джоном Рудісіллою концепцію філософії як діяльності, ми обґрунтували, що чимало філософських практик, як-от інтерпретація, аналіз і критична оцінка аргументів та припущень, а також застосування нескладних філософських теорій, не потребують наявності у студентів специфічних філософських здібностей. Утім, такі філософські практики, як застосування розвинутих філософських концептів та розробка новаторських підходів, потребують специфічних філософських здібностей у якості базису для їх практикування. Ми показали, що для успіху на високих рівнях здійснення діяльності з філософування потрібні як мінімум три такі фактори: по-перше, це здібність до розвинутого абстрактного мислення, по-друге, це висока мотивація до інтелектуальної автономії, по-третє, це здатність до «філософського здивування» (в аристотелівському сенсі). Також ми аргументували, що в рамках університетських пропедевтичних курсів цілком можливо навчати діяльності з філософування, хоча студенти, котрі не мають специфічних філософських здібностей, зможуть опанувати тільки базові рівні філософування. Відтак, важливого статусу набуває питання відбору студентів для відвідування курсів із філософською тематикою. Крім того, ми обґрунтували, що ефективність процесу навчання студентів філософським навичкам тісно корелює з рівнем володіння викладачем педагогічними підходами щодо навчання філософії та відповідними методами. Результати даного дослідження допоможуть викладачам філософії обрати правильну методологію і підвищити ефективність педагогічного процесу.

Ключові слова: філософія; освіта; педагогіка; філософування; філософія як активність; навчання філософії; філософія освіти

Цитування даної статті: Кулик О. В. Щодо можливості формування філософських навичок / О. В. Кулик // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 24-29.

Citation of this article: Kulyk, O.V. (2017). Shchodo mozhlyvosti formuvannya filosofskykh navychok [On the Possibility to Teach Doing Philosophy]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (12), 24-29.

Received: 16.12.2017

Accepted: 25.12.2017

О возможности формировать философские навыки

О. В. Кулик, Днепровский национальный университет имени О. Гончара, Днепр, Украина

Целью исследования является прояснение вопроса возможности формирования у студентов философских навыков, а не только обучения их философским знаниям. В статье проанализированы теории и данные относительно преподавания учебного материала в рамках университетских преподавательских курсов философии. Мы аргументируем, что осуществление философии как деятельности содержит в себе различные уровни, часть из которых требует наличия у студента специфических способностей. Проанализировав представленную Джоном Рудисиллом концепцию философии как деятельности, мы обосновали, что многие философские практики, такие как интерпретация, анализ и критическая оценка аргументов и предположений, а также применение несложных философских теорий, не требуют наличия у студентов специфических философских способностей. Вместе с тем, такие философские практики, как применение развитых философских концептов и разработка новаторских подходов, требуют специфических философских способностей в качестве базиса, на котором возможно их осуществлять. Мы показали, что для успеха на высоких уровнях осуществления философских практик необходимо наличие как минимум трёх следующих факторов: во-первых, это способность к развитому абстрактному мышлению, во-вторых, это высокая мотивация к интеллектуальной автономии, в-третьих, это способность испытывать «философское удивление» (в аристотелевском смысле). Также мы аргументировали, что в рамках университетских преподавательских курсов вполне возможно обучать философским навыкам, хотя студенты, которые не имеют специфических философских способностей, смогут овладеть только базовыми философскими навыками. Поэтому, особый статус приобретает вопрос отбора студентов для посещения курсов с философской тематикой. Кроме того, мы обосновали, что эффективность процесса обучения студентов философским навыкам непосредственно коррелирует с уровнем владения преподавателем педагогическими подходами и методами по обучению философии. Результаты данного исследования помогут преподавателям философии выбрать правильную методологию и повысить эффективность педагогического процесса.

Ключевые слова: философия; образование; педагогика; осуществление философии; философия как деятельность; обучение философии; философия образования

Introduction. Subjects going under the name of «philosophy» are taught almost in all countries (Goucha, 2007, p. 106). Every year, many thousands of students learn philosophy. My research question in this article is if it is possible to teach these students doing philosophy, rather than only knowing philosophy. The answer to this question can provide to philosophy teachers information to help them choose proper methodologies and raise teaching effectiveness.

In this paper, I discuss several central findings. Firstly, philosophizing as an activity has different levels, some of which are connected with specifically philosophical abilities. Many philosophical practices, such as the interpretation, analysis, and critical assessment of arguments and presuppositions, as well as the application of simple philosophical concepts, do not need a background of specifically philosophical abilities. However, other philosophical practices, including the application of sophisticated philosophical concepts and the development of novel approaches, need such a background. Secondly, these specifically philosophical abilities include: (1) high ability of abstract thinking, (2) high motivation to achieve intellectual autonomy, and (3) capability to feel «philosophical astonishment». Thirdly, there is a real possibility to teach doing philosophy; however, students without specifically philosophical abilities can successfully learn only basic levels of philosophizing. Consequently, it is important to carefully select prospective students for philosophy courses.

The results of my research are implicated in the pedagogical practice of teaching philosophy. They

could help organize and optimize the teaching of philosophy.

Literature review. There are different positions on the issue of the possibility of teaching doing philosophy. Contemporary U.S. philosopher John Hick believes that philosophers are born, not made (Hick, 2010). His position has many predecessors, such as Friedrich Nietzsche, and Samuel Taylor Coleridge. However, another modern researcher, John Rudisill, believes that it is possible to teach «doing philosophy» (Rudisill, 2011). As far as I know, there is no research on these two positions to clarify their correctness. I want to fill this gap with this article.

The Purpose of the Research. The purpose of this paper is to clarify and evaluate the possibility of teaching doing philosophy.

The Main Material. In 2011, John Rudisill, Professor of Philosophy at the College of Wooster, published «The Transition From Studying Philosophy to Doing Philosophy». This paper triggered extensive discussion on the possibilities and tasks of teaching philosophy. Rudisill's research received recognition from colleagues. Professor Rudisill won the 2012 Lenssen Prize for the best paper regarding the teaching of philosophy from the American Association of Philosophy Teachers.

John Rudisill believes that knowledge of the history of philosophy and the mastery of a philosophical lexicon are not the only benefits of an education in philosophy. He emphasizes that students who study philosophy should gain philosophical skills, not only philosophical knowledge. Students can be engaged in a sort of intellectual activity called «philosophy».

These thoughts are not unusual for philosophy. For example, the course «Philosophy for Everyone» at the University of Edinburgh emphasizes that philosophy is an activity (Chrisman and Pritchard, 2014, p. 1). Moreover, Rudisill's ideas are in accordance with beliefs of many famous philosophers. For instance, Martin Heidegger thought that the task of understanding the nature of philosophy is impossible without immersion into philosophy or without philosophizing. For instance, he writes: «When we ask, «What is Philosophy?» then we are speaking about philosophy. By asking in this way we are obviously taking a stand above and, therefore, outside of philosophy. But the aim of our question is to enter into philosophy, to tarry in it, to «philosophize». The path of our discussion must, therefore, not only have a clear direction, but this direction must at the same time give us the guarantee that we are moving within philosophy and not outside of it and around it» (Heidegger, 1956, p. 21).

However, the idea of teaching students not only philosophy knowledge, but also philosophy activity, is not obvious for many philosophy teachers. Some say that it is impossible to produce new Kants, Aristotles, and Platoes from students. Some say that it is impossible to learn to be a philosopher.

This position has its famous theoreticians. For instance, the early 19th-century English poet and philosopher Samuel Taylor Coleridge identifies the «philosophic organ». He writes that this organ is completely lacking in «many a one among us» (Winterowd, 1998, p. 117). Friedrich Nietzsche thought that philosophers are born, not made (Nietzsche, 2002). Contemporary philosopher John Harwood Hick writes that «made philosophers» are not true philosophers (Hick, 2014, p. 124).

To decide which of these two positions is correct, I think it is necessary to analyze the term «philosophizing». I will do this through analyzing Rudisill's ideas. There are four building blocks in Rudisill's minimal conception of «doing philosophy» (Rudisill, 2011, p. 243). By using notion «philosophizing», he means the following types of a philosopher's activity.

First are interpretation and analysis. Is it possible to succeed in teaching students to interpret and to analyze? I think that this is possible. These are philosophical techniques that any philosophy teacher can teach to students. Moreover, a philosophy teacher must do this. In philosophy, there are many good techniques of interpretation and analysis. For instance, Hans-Georg Gadamer's hermeneutics gives good techniques for philosophical interpretation; such analytic philosophers as Bertrand Russell and Ludwig Wittgenstein have also elaborated excellent techniques of philosophical analysis.

Even only reading philosophical texts can help students to learn the basics of philosophizing. David W. Concepcion, chair of Philosophy and Religious

Studies at Ball State University, writes: «If a student is truly engaged in reading she will be evaluating and making arguments. If we show students how to read philosophy well we will increase learning and when learning is increased, student enjoyment and retention tend to rise as well» (Concepción, 2004).

The second building block of a philosopher's activity, according to John Rudisill, is the critical assessment of arguments, ideas, and presuppositions. Critical assessment is a philosophical technique; I do not see any problems with teaching this technique. It is not necessary to be born a philosophical genius to learn using critical assessment. A philosophy instructor can teach students to use Aristotle, Sextus Empiricus, Descartes, Voltaire, and other philosophers' efficient techniques of critical assessment for different types of arguments, ideas, and presuppositions.

Of course, a philosophy teacher has to provide students not only knowledge of different philosophical techniques, but also help them to gain experience in applying these techniques. One good way to do this is to write argumentative and critical papers: «writing assignments, by design, require students to go beyond merely describing others' claims and arguments towards articulating critical assessments of these claims and arguments and developing arguments of their own» (Rudisill, 2011). Another way to teach these philosophical techniques is to encourage students to comment on philosophical texts at seminars and conferences, speaking about the weaknesses or strengths of an author's position and elaborating an alternative interpretation of the author's source material (Rudisill, 2011, p. 254). A good way to enhance the effectiveness of these pedagogical methods is to introduce controversial issues in discussion. Nel Noddings, an American philosopher known for her work in philosophy of education, together with Laurie Brooks, propose that philosophy teachers foster critical thinking through the exploration of such controversial issues as equality, religion, gender, justice, freedom, poverty, and so on: «The object is not necessarily to win a debate. Rather, it is to understand what is being said on all sides and, perhaps, to find a nucleus of agreement that will provide a starting point from which we can work together» (Noddings and Brooks, 2016, p. 1).

The third part of Rudisill's understanding of «philosophizing» is the fluent application of philosophical concepts, distinctions, and methods to address a philosophical problem. Having more than 12 years of experience in teaching philosophy, I can say that this is a more difficult task than the previous ones. It is possible to teach the effective application of, for example, Kant's concepts from his «Critique of Pure Reason» only to those students who are well equipped with philosophical abilities. By this, I mean a necessary high level of abstract thinking. Of course, all students have some ability to think about

principles and ideas that are not physically present. But not every student can demonstrate high results in this activity. Philosophy as an activity demands the strong performance of abstract thinking. My pedagogical experience informs me that there are not any problems for students applying the philosophical concepts of Diogenes the Cynic or Aristippus of Cyrene about the good life; however, sophisticated concepts, like Descartes' kinds of ideas or Kant's transcendental idealism, are very difficult to apply for most students.

The forth building block of Rudisill's notion of «philosophizing» consists of «creatively developing and pursuing, through the means of effective written and oral communication, a novel approach to any of a certain broad class of puzzling issues» (Rudisill, 2011, p. 243). Of course, philosophy is not only a history of famous dead philosophers' ideas. Philosophy is a living thing for people today. Students can take part in its creation. But, it is apparent to me that not all students can do this. Not all students can develop novel approaches. I think that the main problem in this area is not a lack of creative thinking ability. Rather, many students do not have the motivation to create novel approaches and not all students have the need to be intellectually free. In his «Escape from Freedom», Erich Fromm explains that conformity is highly pervasive among people. He writes that using others' ideas is more convenient for many people than developing their own points of view (Fromm, 2013). In these conditions, I can address the development of novel approaches only as a goal of teaching philosophy; it cannot be a standard feature for all students who complete a philosophy course. Philosophy teachers can teach students techniques for developing novel approaches, but they cannot teach them to want such development.

Regarding the forth building block of Rudisill's notion «philosophizing», it is productive to remember Aristotle's famous idea about the role of wondering in philosophizing: «For from wonder men, both now and at the first, began to philosophize, having felt astonishment originally at the things which were more obvious, indeed, amongst those that were doubtful; then, by degrees, in this way having advances onwards, and, in process of time, having started difficulties about more important subjects» (Aristotle, 2013, p. 5). We can teach students to use the techniques of philosophers, but we cannot teach them to wonder. If students do not wonder, they cannot execute the level of philosophizing needed to develop novel approaches.

To sum up, I want to say that I do not see problems with agreeing entirely with Rudisill's ideas on the possibility of teaching students philosophizing by means of the interpretation, analysis, and critical assessment of arguments and presuppositions. Such skills do not require a special background, Coleridge's «philosophic organ», or Nietzsche's instinct. I have

argued that successes in providing these activities are based on techniques. Everyone who can study in higher educational institutions can learn the techniques of effective interpretation, analysis, critical assessment of arguments, ideas, and presuppositions. These skills do not require any specific background.

I am ready to accept with reserve Rudisill's ideas that it is possible to teach students to apply philosophical concepts and to develop novel approaches to puzzling issues. However, I think that not all students can learn these philosophical activities.

To master these skills, a person does need a specific background. From my exploration, I found three components of this background, namely: (1) a high ability of abstract thinking, (2) a high motivation to achieve intellectual autonomy, and (3) a capability to feel «philosophical astonishment». But, I do not think that a person who already has these abilities does not need philosophical education. Such a person can strengthen these abilities during the process of learning philosophy by practicing them and learning the best techniques. Of course, Thales of Miletus was a born philosopher, but in the 21-st century, after hundreds of prominent philosophers have lived and died, it is strange to provide Thales' style of philosophizing by avoiding using well-regarded philosophical techniques.

John Harwood Hick wrote the following: «Born philosophers usually deal with the big and important issues, whilst the ones who are made often deal in highly sophisticated trivialities. They can be incredibly clever, and yet contribute nothing to our understanding of the universe and our place in it» (Hick, 2014, p. 124). So, Hick thinks that «made philosophers» are not truly philosophers and that it is impossible to make true philosophers. But, I think this does not really contradict my ideas that it is possible to teach doing philosophy. I agree with John Hick that different people have different possibilities for doing philosophy. However, firstly, persons with weak philosophical abilities can be taught to do philosophy at some level; and, secondly, persons with high philosophical abilities can be taught professional techniques to do philosophy more effectively.

I think that a careful selection of prospective students for philosophy courses is important. It is necessary to check not only the basic knowledge of prospective students, but also some of their abilities and motivations, namely a high ability of abstract thinking, a high motivation to achieve intellectual autonomy, and a capability to feel astonishment at philosophical ideas. It can be useful to organize different groups of philosophy students based on a criterion of their background.

By having highly motivated students who also have a high ability of abstract thinking, a teacher can help them to effectively apply sophisticated philosophical concepts and to develop interesting

novel approaches. There are a lot of pedagogical tools for doing this. For instance, John Rudišill provides such practices as scaffolding and guided discovery during Junior Seminar. Firstly, a teacher directs students' focus on a manageable task or narrowed range of tasks, puts into relief the critical features of the assigned tasks, and models ideal solutions to these tasks. Secondly, when students are doing their own research projects, they get pieces of advice from peers how to do it in the proper way. For this purpose, I also use such practices as thought experiments, brain storms, and group discussion of philosophical texts.

I want to discuss one difficulty that can arise in the process of teaching doing philosophy. Usually, we can follow the model of an apprenticeship in teaching skills. But this model has some specific challenges for philosophy. As I have shown early, only those students with motivation for intellectual autonomy can achieve successes in doing philosophy. Glenn Ross, a professor of Philosophy at Franklin and Marshall College, believes that neutrality is an important feature of teaching philosophy. He holds that «A philosophy teacher should not take it as a goal of the teaching of philosophy that students be converted to any particular philosophical doctrine, or that they be sustained in any of their preexisting opinions» (Ross, 1996, p. 245). A teacher of philosophy should not regard producing adherents of a particular philosophical school as his task. On the contrary, he should help his students to think critically about all positions. Descartes' ideas on doubting as the fundamental process of reasoning demonstrate the importance for a philosopher to think critically on every position. Philosophy students are gravitating to make their own philosophical decisions, so the model of an apprenticeship is specific to philosophy. A philosophy teacher should not impose his philosophical views on students. He must help them to create their own philosophical positions.

There are different ways to provide this neutrality. For instance, Eugene Marshall from Wellesley College proposes diversifying syllabi beyond the canonical set of philosophers and theories (Marshall, 2014). Elizabeth Schiltz from the College of Wooster proposes actively using comparative philosophy material (Schiltz, 2014, p. 215). Christopher S. Gifford from the University of Bristol, Royal Institute of Philosophy, believes that the method of introducing issues via puzzles, paradoxes, problems, and conundrums develops individual students' independent, original, and creative philosophical thinking (Gifford, 2015, p. 193).

Moreover, I think that the dialogical nature of philosophy helps teachers to provide neutrality when teaching philosophy. Heidegger writes about this: «We philosophize when we get into conversation with philosophers. This is dialog. We speak with them about topics of their interest» (Heidegger, 1956, p. 67). In philosophy, every philosophical position,

including a teacher's position, is only one side of a dialogue. A student learning philosophy is the other participant, with full rights to philosophize. I think that Socrates' maieutics can be a good sample for any philosophy teacher.

It is apparent that a strong pedagogical background is necessary for a philosophy teacher, if we want him or her to be able to teach doing philosophy. Unfortunately, this background is uncommon. David W. Concepción, Melinda Messineo, Sarah Wieten, and Catherine Homan explored the state of teacher training in philosophy graduate programs in the English-speaking world (2016) and argue the following: «A majority of philosophers (i) know little about best practices in teaching and learning, (ii) receive fewer than twenty hours of formal teacher training during graduate school, and (iii) believe they are well prepared for the teaching aspects of the professoriate» (Concepción, Messineo, Wieten, and Homan, 2016, p. 2).

I think that we can find much the same picture in non-English-speaking countries. This is a big problem and when I explore possibilities to teach doing philosophy, I must say that these possibilities also depend on the pedagogical expertise of a given philosophy teacher. There are many pedagogical approaches that could help a philosophy teacher effectively teach doing philosophy. For instance, intentional learning is a well-thought-out method (Cholbi, 2007). Still, a philosophy teacher must be aware of these approaches and be able to use them.

Conclusions. As I have shown, it is possible to teach doing philosophy, although it is impossible to teach all students to achieve the best results in doing philosophy. Only students with a good background, namely (1) a high ability of abstract thinking, (2) a high motivation to achieve intellectual autonomy, and (3) a capability to feel «philosophical astonishment», are able to be taught doing philosophy at high levels.

I have analyzed Rudišill's minimal conception of «doing philosophy» and pointed out two levels of philosophical activities in it. The first level includes such philosophical practices as the interpretation, analysis, and critical assessment of arguments and presuppositions and the application of simple philosophical concepts. To learn doing philosophy at this level, students do not need a background of specifically philosophical abilities. The second level includes such philosophical practices as the application of sophisticated philosophical concepts and the development of novel approaches to philosophical issues; these require a special philosophical background. Having this background enables students to learn doing philosophy at this second level.

As I have argued, the possibility of teaching doing philosophy is also highly correlated to a teacher's expertise in pedagogical approaches and techniques of philosophy teaching.

REFERENCES

1. Aristotle (2013). *The Metaphysics*. North Chelmsford: Courier Corporation .
2. Cholbi, M. (2007). Intentional Learning as a Model for Philosophical Pedagogy. *Teaching Philosophy*, 30 (1), 35-58.
3. Chrisman, M. & Pritchard, D. (Eds) (2014). *Philosophy for Everyone*. Abingdon: Routledge .
4. Concepción, D.W. (2004). Reading Philosophy with Background: Knowledge and Metacognition. *Teaching Philosophy*, 27 (4), 351-368.
5. Concepción, D.W., Messineo, M., Wieten, S. & Homan, C. (2016). The State of Teacher Training in Philosophy. *Teaching Philosophy*, 39 (1), 1-24.
6. Fromm, E. (2013). *Escape from Freedom*. New York: Open Road Media.
7. Gifford, Ch.S. (2015). How to Teach Metaphysics. *Teaching Philosophy*, 38 (2), 193-220.
8. Goucha, M. (Ed.) (2007). *Philosophy, a School of Freedom: Teaching Philosophy and Learning to Philosophize: Status and Prospects*. Paris: UNESCO Publications.
9. Heidegger, M. (1956). *Was Ist Das – die Philosophie?* Lanham: Rowman & Littlefield [in German].
10. Hick, J. (2014). *John Hick: An Autobiography*. London: Oneworld Publications.
11. Marshall, E. (2014). How to Teach Modern Philosophy. *Teaching Philosophy*, 37 (1), 73-90.
12. Nietzsche, F. (2002). *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Noddings, N. & Brooks, L. (2016). *Teaching Controversial Issues: The Case for Critical Thinking and Moral Commitment in the Classroom*. New York: Teachers College Press.
14. Ross, G. (1996). Metaphilosophical Skepticism and the Teaching of Philosophy. In: K. Lehrer, B.J. Lum, B.A. Slichta, N.D. Smith (Eds.). *Knowledge, Teaching and Wisdom* (245-252). Dordrecht: Springer.
15. Rudisill, J. (2011). The Transition from Studying Philosophy to Doing Philosophy. *Teaching Philosophy*, 34 (3), 241-271.
16. Schiltz, E. (2014). How to Teach Comparative Philosophy. *Teaching Philosophy*, 37 (2), 215-231.
17. Winterowd, W. R. (1998). *The English Department: A Personal and Institutional History*. Carbondale: SIU Press.

Кулик Олександр Вікторович – доктор філософських наук, професор
Дніпровський національний університет імені О. Гончара
Адреса: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72
E-mail: prof.kulyk@gmail.com

Kulyk Oleksandr V. – Full Prof. Dr.
O. Honchar Dnipro National University
Address: 72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: prof.kulyk@gmail.com
ORCID 0000-0001-5581-7040

УДК 008/16

doi: 10.15421/1717161

Трансцендентальна прагматика К. О. Апеля в контексті комунікативних стратегій дослідження культури

С. М. Форкош, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ, Україна

У статті розглядаються основні стратегії досліджень у гуманітарній сфері, пов'язані з трансформаційно-комунікативним підходом запропонованим К. О. Апелем. Проаналізовано найважливіші передумови трансцендентально-герменевтичного поняття мови і, відповідно, орієнтованої на мову трансформації трансцендентальної філософії. Виявлено, що трансцендентально-комунікативний підхід дає можливість встановити взаємозв'язок мови й суспільства, науки й культури, становленню інноваційної методологічної схеми, евристичний потенціал якої можна перевірити в полі дослідження культури.

Як наслідок трансцендентального обґрунтування мови, К. О. Апель формує трансцендентальну прагматику, що припускає комунікативне співтовариство, члени якого здатні розуміти й оцінювати аргументацію. Розвиток суспільства, отже, має визначатися забезпеченням умов для встановлення комунікативних взаємодій, що призводять до конвенціональності, в якій проявляється кінцева мета співіснування. Звідси поділ етапів розвитку моралі на предконвенціональний, конвенціональний і постконвенціональний.

Сучасні уявлення про культуру, які б вони не були різноманітні й фрагментарні, все ж не можуть обійтися без урахування мови як одного з найважливіших аспектів її (культури) існування, проте повне визнання за мовою вихідного поля досліджень майже у всіх гуманітарних дисциплінах призвело до ігнорування або нехтування концепцій, пов'язаних із іншим уявленням як про людину, так і про суспільство. Традиційні метафізичні питання вже здаються наївними, говорити сьогодні, наприклад, про онтологію у контексті сучасних досліджень можна хіба що в історії філософії, хоча актуальність останньої наявна в багатьох сферах знання.

Ключові слова: комунікація; конвенціональність; культура; методологічна свідомість; трансцендентальна прагматика; мораль, мова

The transcendental pragmatics of K. O. Appel in the context of communicative strategies of culture exploring

S. M. Forkosh, T. Shevchenko Kyiv national university, Kyiv, Ukraine

The article reviews the main research strategies in the humanitarian field related to the transformation-communicative approach proposed by K. O. Apel. The most important prerequisites of the transcendental-hermeneutic concept of language are analyzed and, accordingly, language oriented transformation of transcendental philosophy are reviewed as well. It is revealed that the transcendental-communicative approach makes it possible to establish the interrelation between language and society, science and culture, the formation of an innovative methodological scheme, the heuristic potential of which can be checked in the field of cultural research.

The necessity of a transcendental justification of knowledge is manifested in the fact that any attempts to justify a rational or empirical nature will lead to contradictions or to the necessity of introducing dogmatic prerequisites that lead to the postulating of radical solutions in the form of various philosophical constructions. On the other hand, the transcendental justification, implying the a priori knowledge that relied on the subject with his abilities (I. Kant) as a consequence of the paradoxes of self-grounding (J. Habermas) needed a reformulation taking into account all sorts of tendencies associated on the one hand with linguistics, and on the other with sociology. Thus, there arises a new subject field of philosophy, which, in any case, as regards the problem of justification, is defined as the transcendental philosophy of language.

K. O. Apel tried to unite the two tendencies, the first one proceeded from M. Heidegger, the second from L. Wittgenstein. The movement from discursive self-in-itself reason, to the pragmatics of the life world (Lebenswelt), one way or another, was to correct the metaphysics or overcome it altogether. As a result of the transcendental justification of the language, transcendental pragmatics is born, assuming a communicative community whose members are able to understand and evaluate the argument. The development of society in this way should be determined by the provision of conditions for the establishment of communicative interactions that lead to a convention in which the ultimate goal of coexistence is manifested. From this point appears the stages division of the development of morality into preconventional, conventional and postconventional.

Цитування даної статті: Форкош С. М. Трансцендентальна прагматика К. О. Апеля в контексті комунікативних стратегій дослідження культури / С. М. Форкош // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 30-35.

Citation of this article: Forkosh S.M. (2017). Transscendentalna prahmatyka K.O. Apelia v konteksti komunikatyvnykh stratehii doslidzhennia kultur [The transcendental pragmatics of K.O. Appel in the context of communicative strategies of culture exploring]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 20 (12)*, 30-35.

Received: 17.12.2017

Accepted: 26.12.2017

Modern concepts of culture, however diverse and fragmentary, nevertheless can not do without taking language into account as one of the most important aspects of its existence, but unconditional recognition language of the source field of research in almost all humanitarian disciplines has led to ignoring or neglecting the concepts associated with a different view of both man and society. Traditional metaphysical questions already seem naive, to speak of today, for example, ontology is seriously possible only in the context of the history of philosophy, although the relevance of the latter is clearly visible in many areas of knowledge.

Keywords: communication; conventionality; culture; methodological consciousness; transcendental pragmatics; morality; language

Трансцендентальная прагматика К. О. Апеля в контексте коммуникативных стратегий исследования культуры

С. М. Форкош, Киевский национальный университет им. Т. Шевченка, Киев, Украина

В статье рассматриваются основные стратегии исследований в гуманитарной сфере, связанные с трансформационно-коммуникативным подходом, предложенным К. О. Апелём. Проанализированы важнейшие предпосылки трансцендентально-герменевтического понятия языка и, соответственно, ориентированной на язык трансформации трансцендентальной философии. Выявлено, что трансцендентально-коммуникативный подход дает возможность установить взаимосвязь языка и общества, науки и культуры, становлению инновационной методологической схемы, эвристический потенциал которой можно проверить в поле исследования культуры.

Как следствие трансцендентального обоснования языка, К. О. Апель формулирует трансцендентальную прагматику, предполагающую коммуникативное сообщество, члены которого способны понимать и оценивать аргументацию. Развитие общества, таким образом, должно определяться обеспечением условий для установления коммуникативных взаимодействий, которые приводят к конвенциональности, в которой проявляется конечная цель сосуществования. Отсюда разделение этапов развития морали на предконвенциональный, конвенциональный и постконвенциональный.

Современные представления о культуре, как бы они не были разнообразны и фрагментарны, все же не могут обойтись без учитывания языка как одного из важнейших аспектов её существования, однако безоговорочное признание за языком исходного поля исследований почти во всех гуманитарных дисциплинах привело к игнорированию или пренебрежению концепций, связанных с иным представлением как о человеке, так и об обществе. Традиционные метафизические вопросы уже кажутся наивными, говорить сегодня, например, об онтологии всерьёз можно лишь в контексте истории философии, хотя актуальность последней явно видна во многих сферах знания.

Ключевые слова: коммуникация; конвенциональность; культура; методологическое сознание; трансцендентальная прагматика; мораль; язык

Постановка проблеми. Підґрунтям для аналізу особливостей міждисциплінарної комунікації виступають відповідні напрями у філософії. Конкретні реалії дослідницької діяльності методолог усвідомлює у глибокому взаємозв'язку мовних засобів із конкретними особливостями зрушень наукового пізнання. Фактично, дослідник виконує одночасно подвійне завдання: здійснює інтерпретацію наукових текстів, удосконалює свої уявлення про їх структурні особливості, а також враховує соціокультурні, гуманістичні пріоритети доступних практик.

Розвиток лінгвістичних наук має більш досконале концептуальне оформлення і резонує з еволюцією філософії мови. Тому, розглядаючи соціокультурні трансформації доби глобалізації, слід враховувати підстави до прояснення специфіки методологічного потенціалу, що накопичується в сучасній лінгвістиці.

Радикальні зрушення поля сучасної культури потребують глибокого методологічного усвідомлення і відповідного інструментарію. У цьому плані використання методологічних розробок природничих наук виявляється безперспективним. Це пов'язане з:

1) жорсткістю і довгостроковою стабільністю

парадигмальних схем (класика, некласика, постнекласика);

2) зростаючим розривом між сповільненим процесом поповнення методологічного інструментарію та збільшенням темпу усвідомлення ціннісних орієнтирів продуктивної діяльності.

У такій ситуації певні надії пов'язуються з особливостями мислення у сфері технологій. Разом із тим методологічна складова у технологічному мисленні поки що знаходиться в зародковому стані. Тому прагматичні орієнтири слід шукати в методологічній свідомості гуманітарного знання.

На рівні методологічної свідомості розкриваються парадоксальні особливості, які охоплюють природничі й гуманітарні науки. В природничих науках, перш за все у фізиці, відбувається радикальне уповільнення поступу в мікро й мега світі як ознака гносеологічного колапсу. В той же час у гуманітарних науках утворюються нові схеми дослідження і формується методологічний інструментарій. Саме поступ в уявленнях про природу явищ мови дозволяє пов'язати разом перманентну гірлянду лінгвістичних концепцій, які відображають стрімке зближення структур мови зі структурами соціокультурної діяльності, а тим самим із відповідними рівнями соціалізації.

Аналіз досліджень і публікацій. Сутність діалогу в усіх його модифікаціях реалізується в процесі комунікації. Н. Луман зазначав: «Людські відносини, та й саме суспільне життя неможливі без комунікації» [1, с. 43], що «лише комунікація може здійснювати комунікацію» [2, с. 114], виходячи з того, що виключно механізм комунікації виконує функцію спілкування – трансляцію інформації.

Останнім часом комунікація розуміється не як умова можливості і значущості рефлексивного мислення, що розглядається як інтеріоризований діалог, а як кодування, передача й декодування приватних думок.

Одним із найвідоміших дослідників проблем комунікації визнають К. О. Апеля. Філософські погляди К. О. Апеля на природу комунікації орієнтовані перш за все на контекст нових цивілізаційних умов сучасної комунікативної спільноти і пошук можливостей збереження стійких форм внутрішньої регуляції поведінки людини, тобто моралі. Апель прагне замінити класичний апіорізм «я мислю» інтерсуб'єктивною «апіорістною загальною згодою й взаєморозумінням». Таким чином, у класичному трансценденталізмі, на його думку, повинне бути переборене кантівське гіпостазування «Я», як «квазі-трансцендентального суб'єкта істини». Інакше кажучи, те місце, що у Канта належало свідомості, тепер повинне перейти до «комунікативного співтовариства», причому не як емпіричного колективу авторитетних учених, але зрозумілого саме як апіорний принцип. Слід зазначити, що таким чином не наука виступає теорією філософії, а навпаки – філософія є теорією науки [3, с. 77].

Метою дослідження є на основі трансцендентальної прагматики К. О. Апеля окреслити критерії або узагальнюючі принципи, на підставі яких вдалося б не тільки об'єднати основні дослідницькі стратегії, але й охопити множинні прояви соціальної та культурної динаміки.

Виклад основного матеріалу. Своєрідність трансценденталізму Апеля полягає у тому, що для нього не існує самих по собі об'єктивних речей зовнішнього світу, «речей у собі», які афіціюють свідомість і цим ініціюють процес пізнання. Про речі, на думку Апеля, взагалі можна знати щонебудь лише оскільки ми щонебудь про них говоримо, й оскільки будь-яка думка про «речі в собі» опосередкована мовою, завжди виражена як мовне висловлення. А оскільки «зовнішній світ» як такий одержує свою визначеність тільки у мові, й оскільки речі допускають лише мовну визначеність свого предметного буття (предметність речі є визначеність висловлення), за Апелем вірогідність пізнання мислима лише як істина висловлення. Критерієм її є та обставина, що висловлення витримують всезагальну комунікацію, застосовні, зрозумілі в кожному з можливих її спектрів, а тому повністю прийнятні або істинні. Інакше кажучи, процес піз-

нання це ніщо інше, як процес «опосередкованого мовою формування гіпотез». У вихідний пункт філософування, а отже й у методологічний принцип, перетворюється повсякденне мовне спілкування між людьми.

Таким чином, «комунікативне співтовариство», подібно до індивідуальної свідомості Канта, що передують всякому можливому досвіду, становить умову можливості будь-якої індивідуальної свідомості й у цьому смислі виступає трансцендентальним. У цьому зв'язку апелівська концепція філософії цілком може бути зрозуміла як комунікативно орієнтований варіант трансцендентальної філософії. А оскільки тут мова йде про умови можливості не просто мови, а саме мовної поведінки (дії), сам Апель позначає її як «трансцендентальну прагматику».

Отже, у центрі філософських міркувань Апеля три основні проблемні поля:

1. проблеми теорії пізнання, які він іноді поєднує під рубрикою «першої філософії»;

2. теорія трансцендентальної прагматики, видне місце в якій займають проблеми філософії мови; поряд з емпіричною прагматикою, мета якої полягає в осягненні актуально-типових мовленнєвих актів за певних умов, які можуть бути досліджені з соціологічної, етнологічної та психологічної позиції, «трансцендентальна прагматика» має на меті встановити «систему правил, на яку опирається здатність суб'єкта висловлювати речення в тій або іншій ситуації» [4, с. 396].

3. нарешті, дискурсивна етика, обґрунтування якої глибоко вбудоване в перші два розділи.

В історії філософії Апель виділяє, відповідно до семіотичної схеми пізнання, три підходи. Історично першою постала онтологічна метафізика, другою була трансцендентальна філософія свідомості, а в добу глобалізації виправдано говорити про метафізику у формі трансцендентальної семіотики.

1. Онтологічна метафізика тематизує світ об'єктів у перспективі універсальної категорії буття. Її особливість у тому, що вона не ставить спеціального питання про умову можливості пізнання, про суб'єкт і про пізнавальний процес. Суб'єкт, якому, можливо, істинне пізнання інтерсуб'єктивного характеру постає в понятті божественного розуму, що сам по собі «незбагнений».

2. Питання про можливості пізнання ставиться, виходячи з перспективи трансцендентальної філософії свідомості. Нерозв'язною в цій парадигмі виявляється проблема інтерсуб'єктивності пізнання: у її найбільш сучасній версії, у Гуссерля, проблема істинності ґрунтується на основі «очевидності» або виконання ноєматичних актів.

3. Лише в парадигмі лінгвістичного повороту переборюється соліпсизм філософії свідомості: саме пізнання в ній трактується як

інтерсуб'єктивний комунікативний процес, що знаходить свою єдність за допомогою універсальних мовних значень. Сучасна філософія виявляється пов'язаною із проблематикою мови, її роллю у визначенні осмисленого й інтерсуб'єктивно значимого формулювання пізнання взагалі. «Перша філософія більше не є дослідженням природи або сутності речей чи сущого (онтологією), не є вона тепер і рефлексією над уявленнями або поняттями свідомості або розуму (теорією пізнання), але є рефлексією над значенням або змістом мовних висловів (аналізом мови)» [5, с. 239].

З апеляцією до комунікації пов'язувались сподівання на те, щоб у філософській та соціологічній теорії запровадити етичний вимір (комунікація передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенної особистості, повагу до неї – а це вже початок етичного зв'язку) і в такий спосіб перебороти як позитивістське тлумачення соціальної науки, засноване принципом «свободи від цінностей», так і ірраціоналістичне та нігілістичне ставлення до самих цих цінностей. Звідси ще одне визначення трансцендентальної прагматики – комунікативна, чи дискурсивна, етика.

Нагальною постає проблема створення нового нормативно-етичного масштабу для критичного розгляду цивілізаційного процесу та аналізу його іманентних цілей на ґрунті етики колективної відповідальності. Окремі оцінювання наслідків соціального розвитку в різних країнах і культурах самі мають бути дискурсивно обґрунтованими. Це означає, що етика відповідальності, спрямована на забезпечення можливості виживання і спільного життя різних народів та культур, повинна подолати вузькість цілораціональності й стати комунікативною макроектою.

Проблему знаходження нормативно-етичного масштабу Апелю намагається розв'язати з допомогою реабілітації практичного розуму, який тематизується у світлі лінгвістичного повороту за допомогою понять «аргументація» та «дискурс» і захисту його від сциєнтичних та технократичних деформацій.

Саме в розв'язання цих питань вводиться поняття мовленнєво-комунікативної інтерсуб'єктивності, яку розробляє Апелю у праці «Трансформація філософії». Згідно з його комунікативною концепцією, розробка ціннісних нормативів має здійснюватися не на основі наслідування традицій, до чого апелюють Г. Г. Гадамер і неоконсерватори, і не на основі вимог монологічного розуму, до якого звертався західноєвропейський раціоналізм, а на основі комунікації, яка уявляється останньою авторитетною інстанцією. Згідно з цим підходом, раціонально-комунікативне обґрунтування цінностей може бути здійснено лише тоді, коли не існують жодних авторитетів, здатних санкціонувати результати діяльності. Тільки комунікативна здатність спільноти має бути зобов'язуючою

інстанцією для всіх її членів. Інакше кажучи, лише на основі досягнення порозуміння у мовленнєво-комунікативній взаємодії індивідів можуть бути виворені морально-практичні нормативи.

Отже, за своєю суттю філософія Апеля є лінгвістичною версією трансцендентальної філософії, і в ній особливо важлива роль мови. Мова у філософії Апеля – це і реально-історичний мовний взаємозв'язок, із якого учасники не можуть вийти, і ідеальний взаємозв'язок розуміння в ідеальному комунікативному співтоваристві.

К. О. Апелю визначає мову як «інститут мислення» та «інститут інститутів». За Апелем, від усіх інших інститутів мова відрізняється не тільки тим, що вона для людської природи первісна, але й тим, що вона стає обов'язковою для «визволеної об'єктивності». Від мови неможливо відмовитися і її неможливо знищити. Аналізуючи роль мови в контексті «інтерсуб'єктивної комунікації», Апелю вважає, що розглянутий феномен виступає не тільки механізмом передачі інформації, а й засобом досягнення розуміння.

Важливою умовою для формування уявлень Апеля про природу мови стала теорія мовних актів Остіна і Серля. Особливість мовних актів полягає в тому, що в той час, коли ми висловлюємо щось у висловленні, ми тим самим щось робимо (обіцяємо, погоджуємося і т.д.). Апелю сприйняв ідею Серля про те, що мовний акт покладений в основу філософії мови. Виходячи з того факту, що мова нерозривно пов'язана з свідомістю, Апелю стверджує, що мовне апіорі і апіорі свідомості припускають одне одного, феноменологічна очевидність завжди потребує мовної інтерпретації, а чотири нормативних вимоги до мовного акту (сприйняті Апелем з універсальної прагматики Ю. Габермаса): зрозумілість виразу, істинність його пропозиційних складових частин, нормативна правильність в перформативному аспекті і правдивість мовця – завжди пов'язані з інтерсуб'єктивним виміром.

Серед постулатів Серля, сприйнятих Апелем, було також твердження про функціональну взаємозалежність семантичних і синтаксичних правил (утворення пропозицій та приписування значень словами пропозицій), з одного боку, і прагматичних правил мовних актів – з іншого. Апелю уточнює, що ідеальне ставлення виразності між пропозицією і мовним актом не може бути втілено на практиці, а значить потрібна компенсація дефіциту виразності у вигляді «спонтанно-креативного» звернення до контексту, що припускає виникнення конвенції мови як умови успішної комунікації.

Таким чином, прагматичну різницю між пропозиціями й мовними актами, на думку Апеля, не можна зрозуміти за допомогою суб'єктно-об'єктного («двомісного») пізнавального відношення. Тут потрібна нова, герменевтична теоретико-пізнавальна фігура. Нормативність ко-

мунікативних відносин створює передумову для твердження, що всі інтереси й вимоги людей один до одного можуть бути раціонально сприйняті тільки в ході аргументативного дискурсу. З цієї точки зору аргументацію слід розуміти як комунікативну дію, що відбувається за правилами, учасники якої перебувають у комунікативному зв'язку з необмеженою можливістю аргументації.

Таким чином, тричленне відношення знаку до позначуваного предмета, стану речей та до інтерпретатора в поєднанні з критичним аналізом теорії мовних актів Серля стає для Апеля ключем до створення концепції необмеженого комунікативного співтовариства, в якому трансцендентальний суб'єкт розчиняється в історично вкоріненому комунікативному співтоваристві, метою якого є досягнення згоди в процесі розуміння. Функціональна роль кантівського трансцендентального синтезу аперцепції відводиться у Апеля інстанції консенсусу, що досягається в ході необмеженого процесу інтерпретації та гарантує об'єктивність пізнання. Тобто мова йде про те, щоб розглядати реальне комунікативне співтовариство, що є суб'єктом матеріальних потреб і інтересів, а разом із тим постає як ідеальний суб'єкт пізнання й аргументації.

Сама мова виступає як засіб інтеграції тілесного апіорі та апіорі свідомості. Наявність цих двох полюсів, що об'єднуються за допомогою мови, є підставою всіх відмінностей емпіричного і трансцендентного свідомості. Мова, таким чином, виступає у філософії Апеля як посередник, в якому відбувається опосередкування емпіричної та трансцендентальної інтерсуб'єктивності. Таке поняття мови задає і предметну сферу, і метод трансцендентальної прагматики, пропонуючи свої критерії тверджень про соціум та окреслюючи тим самим специфічний горизонт розгляду сучасного суспільства. В основі проекту трансцендентальної прагматики лежить фундаментальне уявлення про нерозривний зв'язок раціональності і соціальності. Апель вважає, що немає розуму поза соціумом і немає соціуму без розуму, тобто кожна розумна істота є з необхідністю соціальною. Соціальність і раціональність неможливі без мови і навпаки – мовне висловлювання не може бути таким поза комунікативним співтовариством.

У межах концепції Апеля дискурси є реальним історичним засобом розв'язку протиріччя між реальними й ідеальними комунікативними співтовариствами. Покладаючи умови рівності учасників комунікації в ідеальному комунікативному співтоваристві, Апель тим самим створює у своїй теорії передумови для легітимації відносин рівності в реальному комунікативному співтоваристві.

К. О. Апелю, як нікому іншому з філософів лінгвістичного повороту, вдалося плідно пов'язати філософію мови з філософією суспільства. Запро-

поноване ним філософське визначення мови походить з трансцендентально-герменевтичного поняття про неї.

Аргументація завжди відбувається по-різному, але при цьому завжди діють правила. Такою інстанцією дотримання правил у трансцендентальній прагматичній є мовна гра ідеального комунікативного співтовариства – вона є умовою можливості та значущості реальних мовних ігор. Трансцендентально-прагматичний підхід, заснований на осмисленні мови і комунікації, дає таку відповідь на питання про умови можливості інтерсуб'єктивності значущості правил, яку ми не знайдемо в класичному трансценденталізмі Канта. Умови можливого знання та умови можливої дії зводяться в трансцендентальній прагматичній Апеля до умов можливості інтерсуб'єктивності розуміння. Роль мови тут є ключовою. Мова виступає і як середовище, в якому відбувається трансцендентально-прагматична рефлексія, і як засіб рефлексії та формулювання результатів пізнання та їх повідомлення партнерам із комунікації. При цьому варто не забувати, що хоча синтаксис і семантика різних мов відрізняються один від одного, прагматика для всіх мов універсальна.

Трансценденталістський рефлексивний підхід у поєднанні з прагматичною орієнтацією на конкретні контексти комунікації дозволяє Апелю піти до необхідних передумов аргументації, без визнання яких не можна бути свідомим учасником аргументативного процесу. Визначаючи раціональну аргументацію, індивід визнає існування спільноти учасників аргументації, стосовно яких він зобов'язаний дотримуватися правил аргументації в цій спільноті. Осмислена аргументація припускає необхідним чином ідеальну згоду в необмеженому комунікативному співтоваристві.

Розрізнення синтаксично-семантичного та прагматичного аспектів мовлення визначає, за Апелем, функцію поняття мови в процесі трансформації класичної трансцендентальної філософії. Мислення як інтеріорізоване аргументування, а разом із ним і раціональна значущість пізнання, повинні розумітися не як функції соліпсистського варіанта свідомості, але як функції, що залежать від мови й комунікації. Основне питання в послідовній реконструкції трансцендентальної філософії у світлі трансцендентально-герменевтичного поняття мови полягає, таким чином, у заміні трансцендентальної єдності аперцепції кантівської теорії пізнання, трансцендентальним синтезом опосередкованою мовою інтерпретації, що конститує значущість пізнання як взаєморозуміння у комунікативному співтоваристві. Місце метафізично встановленої Кантом «свідомості взагалі», що гарантує інтерсуб'єктивну значущість пізнання, займає регулятивний принцип критичного встановлення консенсусу в ідеальному комуніка-

тивному співтоваристві. Однак, спочатку це ідеальне співтовариство повинне бути встановлене в деякому реальному комунікативному співтоваристві.

Висновки. Інтегральна мета Апеля пов'язана з потребою здійснення «лінгвістичного повороту» у філософії, тобто з необхідністю усвідомлення ролі мови у визначенні змістовного, загального й інтерсуб'єктивно необхідного знання.

Центральний пункт трансцендентальної прагматики – необхідність контрафактичного припу-

щення ідеального комунікативного співтовариства – означає також вимогу несуперечливої аргументації. Вимога прагматичної консистентності впливає з діалогічного зв'язку членів у комунікативному співтоваристві як необхідність взаємного визнання і взаємних зобов'язань. При цьому необхідно відрізнити прагматичну консистентність від логічної як технічного правила. Прагматична консистентність є соціальною нормою, формою соціальної практики, що виробляється в процесі аргументації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Луман Н. Невероятность коммуникации / Н. Луман. – Режим доступа: http://www.soc.pu.ru:8101/publications/pts/luman_c.html
2. Луман Н. Что такое коммуникация / Н. Луман // Социологический журнал, 1995. – № 3. – С. 114-125
3. Апель К. О. Трансцендентально-герменевтическое понятие языка / К. О. Апель // Вопросы философии, 1997. – № 1. – С. 76-92
4. Апель К. О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К. О. Апель // А. М. Єрмоленко. Комунікативна практична філософія. – Київ: Лібра, 1998. – С. 395-412
5. Апель К. О. Трансформация философии / К. О. Апель. – Москва: Логос, 2001. – 339 с.

REFERENCES

1. Luman, N. *Neveroiatnost kommunikacii [Incredibility of communication]*. Retrieved from: http://www.soc.pu.ru:8101/publications/pts/luman_c.html [in Russian].
2. Luman, N. (1995). *Chto takoe kommunikaciiia [What is communication]*. *Sociological journal*, (3), 114-125 [in Russian].
3. Apel, K.O. (1997). *Transtcendentalno-germenevticheskoe poniatie iazyka [The transcendental-hermeneutic concept of language]*. *Questions of philosophy*, (1), 76-92 [in Russian].
4. Apel, K.O. (1998). *Diskursivna etika iak politichna etika vidpovidalnosti u situacii suchasnogo svitu [Discursive ethics as a political ethics of responsibility in a situation in the modern world]*. A.M. Yermolenko. *Komunikatyvna praktychna filosofia*. Kyiv: Libra [in Ukrainian].
5. Apel, K.O. (2001). *Transformatciia filosofii [Transformation of Philosophy]*. Moskva: Lohos [in Ukrainian].

Форкош Сергій Михайлович – кандидат філософських наук
Київський національний університет ім. Т. Шевченка
Адреса: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60
E-mail: sergey.forkosh@gmail.com

Forkosh Serhey M. – PHD
T. Shevchenko Kyiv national university
Address: 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine
E-mail: sergey.forkosh@gmail.com
ORCID 0000-0001-7878-0957

УДК 141.78

doi: 10.15421/1717162

«Справедливость» в философских дискурсах постмодернизма конца XX – начала XXI вв.

Ю. Ю. Решетнёва, Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна, Днепр, Украина

Концепции социальной справедливости являются, по-прежнему, дискуссионными в современной науке; именно поэтому исследование справедливости в её постмодернистских аспектах, данных в этой статье, является валидным и актуальным. Влияние социокультурных, политических и экономических трансформаций конца XX – начала XXI вв. на рецепцию идей Джона Ролза является предметом спорных аргументов в работах ведущих теоретиков: Насбаум, Оукин, Поджи, Иглтона, Миллера, Фукуямы, Хомски, Сэндела, Нильсена и др. С другой стороны, публикации последних лет по проблеме справедливости ярко демонстрируют, что феномен справедливости охватывает отчетливо постмодернистские тенденции. Утверждается, что два основных направления исследований в западной теории периода «After Rawls» акцентируют внимание на том, что работы Ролза строятся на консервативных и анти-космополитических положениях, что его эгалитарная доктрина в национальных границах с минимальными обязанностями вне этих границ оказывается весьма нестабильной и проблематичной. С точки зрения гендерных исследователей доказывается, что принадлежность к полу всегда считалась и сегодня считается одним из самых очевидных оснований для установления законности различных прав и ограничений. Важно также то, что в теории Ролза отсутствуют указания на то, что современное либеральное общество гендерно структурировано.

Ключевые слова: постмодернизм; либерализм; гендер; справедливость; эгалитаризм

«Fairness» in the philosophical discourses of postmodernism in the late twentieth and early twenty-first centuries

Yu. Yu. Reshetnova, Academician V. Lazaryan Dnipropetrovsk national university of railway transport, Dnipro, Ukraine

«The Theory of Justice» by John Rawls, being an «unfinished project», undergoes significant transformations related both to the general «postmodern situation» and to the political and economic processes of globalization, which determine the relevance of this article. The influence of socio-cultural, political and economic transformations of the late twentieth and early twenty-first centuries of Rawls' ideas was characterized in the article. The paper considers the changed context which is subjected to the influence of the political and economic processes of globalization. It is established that what is now called the «After Rawls» in Western theory reveals the following main areas of research: new interpretations of Rawls' fundamental concepts, the continuation of his dialogue with other scientific schools and the expansion of his political philosophy in the direction of both Western context and other national contexts of recent decades. The paper has also established that since we live in a world in which sex is always considered to be one of the most obvious reasons for establishing the legitimacy of various rights and restrictions and justice theory in its essence decides whether it is possible to treat people in different ways and why the appeal of the gender researchers to modern theories of justice is quite natural. The analysis of leading directions is presented: libertarianism, socialism, communitarianism, feminism. The article reveals that in this analysis with all the indicated differences – the general tendency is traced as for interpret in justice as a requirement of respect for the dignity of all people as free, equal, rational and moral individuals. The analysis of the works of scientists who represent a significant development of the ideas of classical Western philosophy has shown that those ideas dominate today in Western theories of justice. The article also reveals that at the beginning of the 21st century while developing a theory that includes women's experience and referring to issues associated with femininity gender researchers argue that at the level of generalizations feminist epistemology represents attempts of many oppressed groups to restore the value of their experience, thus achieving justice. The article notes that in the fundamental work of Rawls there is almost no indication that the modern liberal society, to which the principles of justice under discussion should be applied, is gender structured at all levels and in all spheres.

Keywords: postmodernism; liberalism; gender; justice; egalitarianism

Цитування даної статті: Решетнёва Ю. Ю. «Справедливость» в философских дискурсах постмодернизма конца XX – начала XXI вв. / Ю. Ю. Решетнёва // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 36-41.

Citation of this article: Reshetnova Yu.Yu. (2017). «Spravedlivost» v filosofskih diskursah postmodernizma kontsa XX – nachala XXI vv. [«Fairness» in the philosophical discourses of postmodernism in the late twentieth and early twenty-first centuries]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (12), 36-41.

Received: 20.12.2017

Accepted: 27.12.2017

«Справедливість» у філософських дискурсах постмодернізму кінця XX – початку XXI ст.

Ю. Ю. Решетньова, Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, Дніпро, Україна

Концепції соціальної справедливості є, як і раніше, дискусійними в сучасній науці; саме тому дослідження справедливості в її постмодерністських аспектах, даних у цій статті, є дійсним і актуальним. Вплив соціокультурних, політичних та економічних трансформацій кінця XX – початку XXI ст. на рецепцію ідей Джона Роулза є предметом суперечливих аргументів у роботах провідних теоретиків: Насбаум, Оукін, Поджі, Іглтона, Міллера, Фукуями, Хомскі, Сендела, Нільсена та інших. З іншого боку, публікації останніх років із проблеми справедливості яскраво демонструють, що феномен справедливості охоплює чітко постмодерністські тенденції. Стверджується, що два основних напрямки досліджень у західній теорії періоду «After Rawls» акцентують увагу на тому, що роботи Ролза будуються на консервативних і анти-космополітичних положеннях, що його егалітарна доктрина в національних кордонах із мінімальними обов'язками поза цими межами виявляється вельми нестабільною і проблематичною. З точки зору гендерних дослідників доводиться, що приналежність до статі завжди вважалася й сьогодні вважається однією з найбільш очевидних підстав для встановлення законності різних прав та обмежень. Важливо також те, що в теорії Ролза відсутні вказівки на те, що сучасне ліберальне суспільство гендерно структуроване.

Ключові слова: постмодернізм; лібералізм; гендер; справедливість; егалітаризм

Постановка проблеми. Критика індивідуалізму, плюралізації і лібертаріанства, притаманних обществу постмодерна, неизменно связана со знаменитой теорией социальной справедливости Дж. Ролза, оправдывающей существование рыночной экономики. Идеи, высказанные Дж. Ролзом, базируются на утверждении о том, что социальная справедливость и экономика свободного рынка – понятия вполне совместимые. Однако социокультурные, политические и экономические трансформации конца XX – начала XXI вв. со всей очевидностью демонстрируют: социальная справедливость – незавершенный проект [7]. Необходимо заметить: акцентуализация феномена справедливости была приостановлена как процессами глобализации, так и общей «ситуацией постмодерна» – кризисом национальной идентичности, плюрализацией, индивидуацией и т.п. Однако и сегодня все наиболее значительные работы, посвященные концептам справедливости, строятся на критике фундаментальных трудов Дж. Ролза. И хотя вклад Дж. Ролза в обеспечение условий, при которых теоретизирование об обществе и политике не ограничивается более прагматическими измерениями правового дискурса, контекст – и в широком, и в узком смысле – претерпел весьма существенные изменения, чему способствовали многие как политические факторы, так и философские идеи (например, конец «холодной войны» и широкое признание Ю. Хабермаса). И дискурс, и дискурсивные практики сегодня иные, что с неизбежностью выводит на проблему их философского осмысления.

Анализ исследований и публикаций. Публикации последних лет, посвященные справедливости, охватывают отчетливо постмодернистскую проблематику: мультинационализм, феминизм, гендерные аспекты справедливости, проблемы меньшинств, национальные идентичности и т.д. Однако более внимательное прочтение того, что

в западной теории называется «After Rawls», выявляет два основных направления исследований. Первое предоставляет новые интерпретации базовых концептов Ролза, продолжение его диалога с другими философами, предположения о расширении его политической философии в русле разрешения наиболее важных проблем современного мира. Другое направление репрезентирует исследования общеевропейского и национальных контекстов восприятия идей Дж. Ролза [13].

Как правило, все теоретики видят заслугу Ролза в том, что он «единолично» пересмотрел англо-американскую политическую философию, подчеркивая, что именно он обеспечил структуру, посредством которой мы рассматриваем сегодня положения и институты справедливости систематическим образом, создав детальные положения, которые переплетаются с нашими установленными институтами справедливости [5, с. 26]. Нужно отметить, что ученые указывают в качестве дискуссионных моментов на то, что его работы строятся на консервативных и анти-космополитических положениях, и то, что его доктрина, эгалитарная в национальных границах с минимальными обязанностями, вне этих границ может оказаться весьма нестабильной при научном анализе [1].

В начале XXI в. исследователи гендера, развивая теорию, включающую женский опыт, обращаясь к вопросам, ассоциируемым с фемининностью, утверждают, что на уровне обобщений феминистская эпистемология напоминает попытки многих угнетенных групп восстановить ценность своего опыта, добываясь таким образом справедливости [4]. Поскольку мы живем в мире, в котором принадлежность к полу всегда считалась одним из самых очевидных оснований для установления законности различных прав и ограничений, а теории справедливости по своей сути решают вопрос, можно ли относиться к людям по-разному

и почему, то обращение исследователей гендера к современным теориям справедливости является вполне закономерным. В своей работе «Джон Ролз: справедливость как честность – для кого?» С. М. Оукин не только рассматривает, что непосредственно говорит Ролз по вопросу гендерной справедливости, но и показывает скрытые возможности его «Теории справедливости» для ответа на вопрос: насколько справедлива гендерная система? С. М. Оукин отмечает, что в фундаментальном труде Ролза почти нет указаний на то, что современное либеральное общество, к которому и следует применять обсуждаемые принципы справедливости, гендерно структурировано на всех уровнях и во всех сферах. В результате на всем протяжении книги мы чувствуем некоторую неоднозначность, особенно заметную для читателя с феминистскими взглядами. С другой стороны, С. М. Оукин показывает, что способ мышления и выводы Ролза содержат в себе значительный потенциал для развития феминистской теории [11].

Исследователи утверждают, что действительный глобальный порядок крайне несправедливый *per se*, демонстрирующий чрезвычайное неравенство, представляет эгалитарным доктринам прекрасные политические возможности: нужно просто выступить против либерального капитализма со всей серьезностью и профессионализмом, как, например, это сделал Дж. Ролз, утверждающий в «Теории справедливости», что справедливое общество будет таковым, если – среди прочих факторов – в нем наименее обеспеченные будут достаточно хорошо обеспечены. Если они будут достаточно хорошо обеспечены, то жаловаться они могут разве что из зависти к тем, кто обеспечен лучше. Но, как утверждает Т. Иглтон, здесь стоит вспомнить классическое марксистское определение: менее обеспеченные являются таковыми, потому что существует небольшая часть членов общества, которые значительно богаче. Утверждение «есть богатые люди, есть бедные люди» не является нарративом в наше время; господствующий нарратив – «есть богатые люди именно потому, что есть бедные люди» [6, с. 48].

Мир, в котором народы идентифицировали себя со своим правительством, мир, значительно отличающийся от того, в котором мы сейчас живем, это то, что Дж. Ролз в работе «Закон народов» назвал «реалистической утопией». То есть идеалом, который выходит за пределы реальных возможностей, но при этом не превращается в воздушные замки. «Сможем ли мы прийти к такому миру?» – Задаст вопрос Д. Миллер. «В любом случае, – продолжает ученый, – если у нас не останется реального политического выбора, политическая философия станет бессмысленной, как пир во время чумы» [7].

Цель исследования заключается в анали-

зе некоторых значительных публикаций последних лет, представляющих собой альтернативные подходы к концепту справедливости Дж. Ролза: либертарианская концепция Р. Нозика, социалистические идеи К. Нильсона, глобалистские подходы Т. Поджи и феминистские – М. Насбаум. Таким образом, задача состоит в том, чтобы выявить тенденции развития взглядов Дж. Ролза на понятие справедливости в контексте глобализации и постмодернизма конца XX – начала XXI вв.

Изложение основного материала. Обращаясь к определению понятия «справедливость» и этимологии этого слова (что представляется необходимым), следует заметить, что в англоязычных источниках «справедливость» определяется как политическая философская теория, посредством которой достигается «честность (fairness)». В «Современном философском словаре» отмечается, что это важнейшая категория социальной философии и морали; являясь основным смысловым ядром многих религиозных, философских и политических учений, она содержит в себе меру соответствия сущего должному в свете моральных, политических, правовых и других норм и ценностей [15, с. 672].

Необходимо заметить: английское слово «justice» происходит от латинского «jus» – «право» или «закон». Оксфордский энциклопедический словарь определяет «just person» в качестве такого человека, который делает то, что морально правильно; предлагая слово «fair» (честный) в качестве синонима [12, с. 491]. Поскольку понимание справедливости отличается в зависимости от исторической эпохи и национальных особенностей культуры, следует, на наш взгляд, кратко остановиться на тех социокультурных трансформациях, которые имели и имеют место «после Ролза» (After Rawls).

Не затрагивая процессы глобализации, которые в первую очередь связаны с проблемами национальной глобальной справедливости, что не является предметом данной статьи, полагаем необходимым упомянуть следующие моменты, напрямую связанные с трансформациями культуры постмодерна. Во-первых, это то, что называется сегодня «концом истории» – специфика историзма в постмодерне предполагает, что поскольку нет истины, то и история скорее не действительное, а виртуальное понятие. Во-вторых, это телеология Ф. Фукуямы, доказывающего, что история закончилась, поскольку цель достигнута, и этой главной целью («telos») является либеральная демократия. В-третьих, это то, что называют сегодня «постмарксистским раскаянием», идеологическим основанием которого является, в значительной степени, появление идей и методов деконструкции. Нельзя не упомянуть в данном контексте события 11. 09. 2001 года, как и последующие акты терроризма, которые также освещают сегодня совершен-

но в другом свете то, о чем писал Дж. Ролз. Далее можно вспомнить Н. Хомски, «новых большевиков» и «либеральный консенсус» конца XX в., завершая деконструкцией последнего метанарратива – «Америка». Утверждая, что будущее как никогда неопределенно, авторы книги «Введение в постмодернизм» завершают свое «введение» обращением к В. И. Ленину – «чем хуже, тем лучше», имея в виду прежде всего идеи и практики релятивизма и фундаментализма [2, с. 189].

Представив таким образом основные очертания социокультурного контекста конца XX – начала XXI вв., в постмодернизме все контекстуально «по определению» [14], обратимся, собственно, к критике «справедливости» Ролза теоретиков последних лет [3].

Р. Нозик, чей самый значительный взгляд в политическую философию и эпистемологию связан с «Анархией, государством и утопией» и «философскими объяснениями», отвергает идею строгого философского доказательства, разделяя постмодернистскую приверженность к философскому плюрализму. В «Анархии, государстве и утопии», рассматривая дистрибутивную справедливость, Р. Нозик утверждает, что люди должны иметь право использовать свою собственность, как они сами находят нужным, и потому любая модель распределения, которая принуждает людей отдавать часть своей собственности (перераспределение богатств), является несправедливой. Следовательно, по Нозiku, любое государство, которое перераспределяет материальные ценности посредством налогов и т. д. с неизбежностью «нарушает права людей» [3].

Р. Нильсен как специалист, противостоящий Дж. Ролзу и Р. Нозiku, рассматривает равенство в качестве значительно более фундаментальной идеи, чем индивидуальная свобода, в чем он, несомненно, придерживается скорее марксистских взглядов, чем либеральной/либертарианской традиции, уходящей корнями в учение Дж. Локка. Главная разделительная линия проходит здесь, как известно, по «фундаментальной границе»: если капитализм поддерживает частную собственность и контроль над средствами производства, распределением материальных благ, то Нильсен критикует его за предпочтение индивидуальной свободы за счет социального равенства. В своей работе «Радикальная эгалитарная справедливость» Нильсен предлагает два социалистических принципа, составляющих стержень его концепции справедливости (в отличие от двух правил справедливости как честности по Ролзу). В первом он призывает к «равным базовым свободам и возможностям» – отличием здесь является «возможность» работы, самоопределения и политического участия. Именно они, по Нильсену, являются важными в продвижении, равной моральной автономии и равного самоуважения. Его резкое несогласие с Ролзом ярко про-

является во втором принципе, где он призывает к тому, чтобы «доход и богатства» общества были разделены таким образом, чтобы каждый человек имел право на «равную долю», однако таким образом, чтобы и общественное бремя также было равномерно распределено [8]. По сути, очевидно, что Нильсен убирает социальную стратификацию и классовую эксплуатацию в соответствии с идеалами марксистской теории.

М. Сэндел, «комунитариец», доказывает, что благополучие «общины/коммуны» должно стоять и над индивидуальной свободой (Ролз и Нозик), и над социоэкономическим благополучием членов общества (Нильсен). Следует заметить, что суть комунитаризма как подхода (А. В. Этциони) заключается в том, что в современном обществе требуется достижение баланса между порядком и индивидуальной автономией – интегративный механизм предполагает постоянный диалог между сообществами относительно уважения ценностей и способов жизнедеятельности представителей разных сообществ. Данный механизм, как представляется, ставит под вопрос постмодернистскую релятивистскую идею о том, что в современном обществе исчезают общие моральные ориентиры. В «Либерализме и пределах справедливости» Сэндел утверждает, что индивидуализм людей в своем первоначальном положении таков, что «чувство общины» не является базовой составляющей их идентичности как таковой, и поэтому «общинность» должна быть производной и вторичной в теории Ролза. По Сэнделу, посредством межличностных общинных отношений мы устанавливаем более или менее длительные привязанности и обязательства, которые помогают определить, кто мы есть, одновременно устанавливая ценности, которые смогут охарактеризовать наше чувство справедливости, которое нельзя правильно понять, если индивид отстранен от общины. Таким образом, справедливость определяет, что есть правильно в тесной связи с благом, которое рассматривается в социальном контексте [16].

Насбаум, отстаивая позиции феминизма, в своей работе «Пол и социальная справедливость» уточняет, что тот феминизм, о котором она пишет, имеет пять ключевых измерений: интернационализм, гуманизм, приверженность либеральным идеям, чувствительность к культурному контексту и озабоченность проблемой взаимопонимания между полами. При этом Насбаум составляет свой собственный список «десяти центральных человеческих функциональных способностей», которые должны использоваться уважением в справедливом обществе с естественной продолжительностью жизни, физическим здоровьем в интегрированном плане, различными интегрированными свободами и т. д. Насбаум также подчеркивает, что женщины исторически лишены гарантий равенства, которые должны быть им представлены [10]. Следует отме-

тять, что подход Насбаум отвергает упрощенные трактовки, игнорирующие весьма реальные различия, существующие между женщинами, и пытается разработать анализ, включающий в себя взаимодействие различных форм угнетения. Её подход допускает солидарность с мужчинами в их борьбе против классовой или расовой дискриминации как в русле общего гуманизма, так и с пониманием того, что проблемы гендерного неравенства не имеют простого решения или однозначного объяснения. Следует отметить, что сегодня многие исследователи гендера подчеркивают необходимость гибкости и плюрализма во всех формах феминистской политической деятельности, которые нужно рассматривать как взаимодополняющие, а не соперничающие феминистские стратегии. Хорошая феминистская теория должна обеспечить нам возможность делать правильные политические выборы и не позволять плюрализму превратиться в абсолютный релятивизм.

Выводы. Теория справедливости, будучи «незавершенным проектом», претерпевает значительные трансформации, связанные как с общей «ситуацией постмодерна», так и с политико-экономическими процессами глобализации. Изменившийся контекст – и в широком, и в узком

смысле – акцентуализирует новые дискурсы и новые дискурсивные практики, что с неизбежностью выводит на проблему их дальнейшего философского осмысления, связанного в первую очередь с новыми интерпретациями базовых концептов Дж. Ролза. Анализ научных теорий того, что в оригинале называется «After Rawls», выявляет два основных направления исследований: новые интерпретации фундаментальных концептов Ролза, продолжение его «диалога» с другими научными школами и расширение его политической философии в русле как западного контекста в целом, так и национальных контекстов в последние десятилетия. В общем анализе направлений, представленных выше (либертарианство, социализм, коммунитаризм и феминизм) прослеживается, при всех обозначенных отличиях, общая тенденция интерпретировать справедливость как требование уважения достоинства всех людей в качестве свободных, равных, рациональных и моральных агентов. Краткий обзор, данный выше, репрезентируя существенное развитие идей классической западной философии, показывает тем не менее, что именно эти идеи доминируют сегодня в западных теориях справедливости.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Arneson R. J. Justice after Rawls / R. J. Arneson. – The Oxford Handbook of Political Theory, 2008.
2. Appignonesi R., Garrat C. Introducing Postmodernism. / R. Appignonesi, C. Garrat. – London: Icon Books Ltd., 2007. – 189.
3. Bankovsky M. Social justice: Defending Rawls' theory of justice against Honneth's objections / M. Bankovsky // Philosophy and Criticism, 2011. – №3. – P. 95-118
4. Власова Т. И. Феминистская эпистемология и «философия дуальности» / Т. И. Власова // Методологія і теорія гуманітарних досліджень в умовах глобалізації. – Дніпро: Видавництво «Маковецький», 2012. – С. 209-219.
5. Bell D. Ethics and World Politics / D. Bell. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 400 p.
6. Eagleton T. Five types of identity and difference / T. Eagleton // Multicultural States. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 48-52.
7. Miller D. Political Philosophy. / D. Miller. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 160p.
8. Nozick R. Anarchy, State and Utopia / R. Nozick. – New York: Basic Books, 1977. – 361p.
9. Nielsen K. Radical Egalitarian Justice: Justice as Equality / K. Nielsen // Social Theory and Practice, 1979. – P. 209-226.
10. Nussbaum M. C. Sex and Social Justice / M. C. Nussbaum. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 488 p.
11. Оукин С. М. Джон Ролз: справедливость как честность – для кого? / С. М. Оукин // Феминистская критика и ревизия истории политической философии. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 249-273.
12. Oxford Advanced Learner's Encyclopedia Dictionary. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 1080 p.
13. Paris J. Review: After Rawls / J. Paris // Social Theory and Practice. – 2002. – Vol. 28. – № 4, P. 679-699.
14. Пшинько А. Н., Власова Т. И. Познание и рациональность в культуре постмодерна. Опыт междисциплинарного исследования. / А. Н. Пшинько, Т. И. Власова. – Днепр: Издательство «Маковецький», 2012. – 152 с.
15. Современный философский словарь. Под общей ред. В. Е. Кемерова. – Москва: Академический проект, 2004. – 864 с.
16. Sandel M. J. Liberalism and the Limits of Justice / M. J. Sandel. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 231 p.

REFERENCES

1. Arneson, R.J. (2008). Justice after Rawls. Oxford: Oxford Handbooks of Political Science.
2. Appignonesi, R. & Garrat C. (2007). Introducing Postmodernism. London: Icon Books Ltd.
3. Bankovsky, M. (2011). Social justice: Defending Rawls' theory of justice against Honneth's objections. *Philosophy and Criticism*, (3), 95-118.
4. Vlasova, T.I. (2012). Feministskaja jepistemologija i «filosofija dual'nosti» Metodologija i teorija gumanitarnih doslidzhen' v umovah globalizacii [Feminist epistemology and «philosophy of duality»]. *Methodology and the theory of humanitarian research in the conditions of globalization. Dnipro*, 209-219 [in Russian].
5. Bell, D. (2000). *Ethics and World Politics*. Oxford: Oxford University Press.
6. Eagleton, T. (1998). Five types of identity and difference. *Multicultural States*. London and New York: Routledge, 48-52.
7. Miller, D. (2003). *Political Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
8. Nozick, R. (1977). *Anarchy, State and Utopia*. – New York: Basic Books.
9. Nielsen, K. (1979). Radical Egalitarian Justice: Justice as Equality. *Social Theory and Practice*, 209-226.
10. Nussbaum, M.C. (2000). *Sex and Social Justice*. Oxford: Oxford University Press.
11. Oukin, S.M. (2005). Dzhon Rolz: spravedlivost' kak chestnost' – dlja kogo? [John Rawls: justice as honesty – for whom?]. *Feminist criticism and revision of the history of political philosophy. Moscow*, 249-273 [in Russian].
12. *Oxford Advanced Learners Encyclopedia Dictionary* (1995). Oxford: Oxford University Press..
13. Paris, J. (2002). Review: After Rawls *Social Theory and Practice*. Vol. 28, (4), 679-699.
14. Pshinko, A.N. & Vlasova, T.I. (2012). Poznanie i racional'nost' v kul'ture postmoderna. Opyt mezhdisciplinarnogo issledovanija. [Cognition and rationality in the culture of postmodernity. Experience of interdisciplinary research]. *Dnepr* [in Russian].
15. *Sovremennyj filosofskij slovar* (2004). [Modern philosophical dictionary]. Moscow [in Russian].
16. Sandel, M.J. (1998). *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Решетнёва Юлия Юрьевна – аспирантка

Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна

Адрес: 49010, г. Днепр, ул. Лазаряна, 2

E-mail: Julia_Reshetniova@meta.ua

Reshetnova Yuliia Yu. – Postgraduate student

Academician V. Lazaryan Dnipro National University of Railway Transport

Address: 2, Lazaryan str., Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: Julia_Reshetniova@meta.ua

ORCID 0000-0001-5145-5783

Культурні практики і культурні права іноземних студентів у контексті соціальної дії: досвід case study

О. В. Хижняк, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна

УДК 316.2

doi: 10.15421/1717163

Темою статті є визначення стану культурних практик іноземних студентів та проблем реалізації культурних прав у освітньому середовищі в контексті соціальної дії. Показано, що в освітніх практиках в умовах активізації академічної мобільності відбувається загострення проблеми захисту культурних прав студентів (як індивідуальних, так і колективних). Культурні практики іноземних студентів фіксувалися через їхні соціальні дії в повсякденності їхнього буття в українському університеті. На матеріалах проведеного автором емпіричного соціологічного дослідження (опитування студентів університету) виявлено такі стратегії захисту іноземними студентами своїх прав: орієнтація на інституційний захист, орієнтація на соціальну підтримку з боку освітнього середовища, орієнтація на самозахист (активний/пасивний), орієнтація на підтримку з боку дружнього середовища, самовиключення із системи захисту своїх прав. Встановлено, що перешкоди на шляху застосування принципу недискримінації до культурних прав студентів пов'язані з відсутністю дієвих соціальних механізмів, які б формували безпечне освітнє середовище, вони знаходяться в комунікативній площині у якості міжкультурних комунікацій. Наголошується на тому, що важливо не тільки визнавати культурні права, розвивати культурні освітні практики, а й переводити захист культурних прав у площину соціальної дії, сприяти оволодінню студентами найбільш ефективними стратегіями захисту цих прав.

Ключові слова: культура; практики; захист прав студентів; соціально безпечне освітнє середовище; іноземні студенти; міжкультурна комунікація

Cultural Practices and Cultural Rights of Foreign Students in the Context of Social Action: Case Study Experience

O. V. Khyzhniak, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

The article deals with the cultural rights of foreign students and the problems of their implementation in the educational environment in the context of social action. The influence of the state of cultural practices and cultural rights of students on the formation of a socially safe educational environment is defined. The following logic of sociological study of students' cultural practices and cultural rights of in the context of social action is offered: 1) the relationship between cultural rights and other rights of student youth; 2) obstacles to the application of the principle of non-discrimination to the cultural rights of students; 3) responsibilities of educational institutions in relation to the protection of cultural rights of students; 4) the role and effectiveness of self-defence (individual and collective) in the realisation of students' cultural rights. It is shown that in the educational practices in the conditions of activation of academic mobility the problem of students' cultural rights protection (both individual and collective) is exacerbated. Cultural practices of foreign students were fixed due to their social activities in the everyday life of their routine in the Ukrainian university and the metropolis. The theoretical basis for studying the problem has become the theory of everyday life and practice. It is noted that students' daily life is in some way routine and takes place in the educational environment. Multiculturalism becomes the specificity of this environment in the conditions of globalisation, internationalisation of education, which brings up to date the role of intercultural communication in protecting the individual, group and collective rights of students, including cultural. In the educational environment, social interactions of carriers of different cultures intersect, which, in the face of intolerance, exacerbates the problem of protecting students' rights. According to the materials of the author's empirical sociological research (survey of university students), the following strategies of protecting foreign students' rights have been defined: orientation to institutional protection; orientation towards social support from the educational environment; orientation to self-defence (active / passive); orientation towards friendly environment support; self-exclusion from the system of protection of their rights. It has been established that the protection of cultural rights of student youth cannot be limited only to protection by the state and its institutions. The protection of foreign students' rights is considered as a special situation of intercultural communication. It is shown that communicative competence can be useful for students in protecting their rights.

Keywords: culture; practice; protection of students rights; socially safe educational environment; foreign students; intercultural communication

Цитування даної статті: Хижняк О. В. Культурні практики і культурні права іноземних студентів у контексті соціальної дії: досвід case study / О. В. Хижняк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 42-48.

Citation of this article: Khyzhniak, O.V. (2017). Kulturni praktyky i kulturni prava inozemnykh studentiv u konteksti sotsialnoi dii: dosvid case study [Cultural Practices and Cultural Rights of Foreign Students in the Context of Social Action: Case Study Experience]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 20 (12), 42-48.*

Received: 10.12.2017

Accepted: 19.12.2017

Культурные практики и культурные права иностранных студентов в контексте социального действия: опыт case study

А. В. Хижняк, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, Украина

Темой статьи является определение состояния культурных практик иностранных студентов и проблем реализации культурных прав в образовательной среде в контексте социального действия. Показано, что в образовательных практиках в условиях активизации академической мобильности происходит обострение проблемы защиты культурных прав студентов (как индивидуальных, так и коллективных). Культурные практики иностранных студентов фиксировались через их социальные действия в повседневности их бытия в украинском университете. На материалах проведенного автором опроса студентов университета выявлены такие стратегии защиты иностранными студентами своих прав: ориентация на институциональную защиту, ориентация на социальную поддержку со стороны образовательной среды, ориентация на самозащиту (активную/пассивную), ориентация на поддержку со стороны друзей, самоисключение из системы защиты своих прав. Установлено, что препятствия на пути применения принципа недискриминации в культурных правах студентов связаны с отсутствием действенных социальных механизмов, которые бы формировали безопасную образовательную среду, они находятся в коммуникативной плоскости в качестве межкультурных коммуникаций. Подчеркивается, что важно не только признавать культурные права, развивать культурные образовательные практики, но и переводить защиту культурных прав в плоскость социального действия, способствовать овладению студентами наиболее эффективными стратегиями защиты этих прав.

Ключевые слова: культура; практики; защита прав студентов; социально безопасная образовательная среда; иностранные студенты; межкультурная коммуникация

Постановка проблемы. У репертуарі прав людини серед індивідуальних, групових, колективних і загальних прав особливе місце займають культурні права як специфічний комплекс духовних прав та свобод. Адже особистість формується тією чи іншою культурою, ідентифікує себе з нею, а в іншій культурі може стикатися з новими культурними практиками. Культурні права іноземних студентів актуалізуються в умовах міжнародної академічної мобільності, коли в одному освітньому середовищі взаємодіють представники різних культур – монохромних і поліхромних, високо- й низько контекстуальних, контактних та дискантних тощо. Однак, існує суперечність між покликанням освітнього середовища підтримувати культурні практики й культурні права студентів, адже це стає умовою усталеного функціонування освітнього процесу, забезпечення якості освіти і відсутністю давніх соціальних механізмів, які б формували безпечно освітнє середовище. Залишаються відкритими питання щодо ролі культурних практик і систем захисту культурних прав студентів в умовах експансії полікультурності як наслідку активізації міжкультурних освітніх взаємодій.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз особливостей становища молоді в сучасному суспільстві дозволив Я. Бациній виділити серед актуальних дослідницьких проблем сучасної соціології вивчення мобільності та міграційних потоків у молодіжному середовищі, в тому числі у сфері освіти [2]. Захист прав студентів у полікультурному світі передбачає певні соціальні дії, як індивідуальні, так і колективні, що вимагає враховувати стан культурних практик. Р. Тоумела, відмічаючи взаємозв'язок соціальних практик, соціальних дій і соціальних інститутів, зосередив увагу на сумісності соціальних практик та соціальних інститутів,

підкреслив, що колективна інтернаціональність у формі «ми-ставлень» («we-attitudes») лежить в їх основі, а сама соціальна практика виникає внаслідок повторних соціальних дій, в основі яких – колективні ставлення [13]. Зазначимо, що ці колективні ставлення соціокультурно обумовлені, підтримуються відповідними культурними практиками, а їхні учасники налаштовані на захист своїх культурних прав. Повною мірою це стосується освітнього середовища. І. Трофімова на основі результатів соціологічного дослідження перспектив захисту прав і свобод громадян визначила такі тенденції: по-перше, з'ясувала, що «готовність представників різних соціальних груп до активного захисту своїх прав обумовлена специфічним комплексом факторів, мотивацій і можливостей громадської участі», по-друге, зробила висновок, що для російських громадян більш важливий захист соціально-економічних, а не політичних прав і духовних свобод [8, с. 23]. Дійсно, в кризовому суспільстві, кризових ситуаціях потреба в захисті культурних прав може стати другорядною, громадяни схильні передусім захищати свої соціально-економічні права, реалізуючи ті чи інші «стратегії виживання». Однак, культурні практики і культурні права не повинні замінюватися економічними або політичними, хоча не виключаються спроби маніпулювання культурними правами, зокрема студентів, у політичних цілях. П. Донаті уточнює взаємозв'язок між громадянством та правами, доводить необхідність розробки нової методології дослідження трьох типів прав – громадянських, політичних та соціальних, аргументуючи це тим, що «... в багатьох випадках шляхи розвитку прав людини не є лінійними і виникають з поєднань, які дуже відрізняються один від одного» [12, с. 16]. В освітніх практиках теж поєднуються різні види

прав і систем їхнього захисту. Так, М. Богданова переконливо доводить, що оновлення «... вищої школи передбачає швидше стратегії її соціокультурної модернізації, ніж стратегії модернізації на економічних засадах» [3, с. 153]. Особливої уваги потребує питання електронної освіти, адже відомо, що «...Україна активно долучається до системи електронного навчання, переймає закордонний досвід щодо впровадження різних форм електронного навчання і формує конкурентне освітнє середовище...» [9, с. 85], однак роль та місце нових реалій у забезпеченні культурних прав потребує ще додаткового дослідження у майбутньому.

Між тим існує певна невизначеність у співвідношенні різних прав. Це ускладнює ідентифікацію прав студентів, зокрема культурних. Наприклад, ми вважаємо, що права студентів можна розглядати як на індивідуальному, так і груповому та колективному рівнях. Зведення прав студентської молоді, яка культурно сегментована й соціально диференційована, лише до групового рівня недоречно хоча б із тієї точки зору, що в студентів як соціальної спільноти існують колективні права на якісну освіту, повагу до себе, безпечне освітнє середовище тощо. Разом із тим в ансамблі прав студентів присутні також численні групові права, виділені на основі групових критеріїв. Згідно концепції трьох поколінь прав людини, яку ми поділяємо, колективні права є правами третього покоління, що синтезують права попередніх поколінь, зокрема культурні права в освітньому середовищі.

Доречно констатувати той факт, що «у гуманітарних науках... використовують в основному класифікацію групових прав у залежності від приналежності людини до тієї чи іншої соціальної або національної групи: права національних меншин, права корінних народів, права окремих соціальних груп населення» [6, с. 137]. С. Глушкова, спираючись на практики обмеження групових прав, дійшла висновку, що «найбільш уразливіми групами, права яких порушуються найчастіше і в рамках конкретної держави, і в світі в цілому, є права мігрантів, дітей, жінок, інвалідів. Існуючі міжнародні та регіональні стандарти з прав цих категорій і відповідні законодавчі заходи щодо захисту прав цих груп на рівні країн, на жаль, часто виявляються неефективними» [6, с. 138]. До мігрантів, що тимчасово (на термін навчання в освітніх закладах) перебувають у тій чи іншій країні, належать іноземні студенти, які формують специфічний дизайн міжкультурних комунікацій, і культурні права яких потребують соціального захисту.

Л. Білінов і В. Карпенко розглянули явище міжкультурної взаємодії в якості основи формування соціальної компетентності особистості, а також описали деякі механізми формування соціальної компетентності у міжкультурній взаємодії в аксіосферах соціальної дії. Процес формування со-

ціальної компетентності в умовах міжкультурної взаємодії проявляється як система взаємних актів соціальної дії, у якій беруть участь кілька соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот) із метою встановлення прямих та зворотних зв'язків для визначення власного соціального статусу, соціокультурної ролі, соціокультурних відносин на основі виявлення загальних соціальних сценаріїв поведінки [5]. В. Бакіров, Н. Ушакова, Л. Хижняк на основі аналізу стану міжкультурної комунікації в системі академічної адаптації іноземних студентів акцентували увагу на необхідності формування в освітньому середовищі певної комунікативної компетентності, яку «... доцільно виховувати у спеціально організованих формах і ситуаціях міжкультурної комунікації» [1, с. 293]. Однак, постає питання: як комунікативна компетентність може сприяти соціальному захисту культурних прав студентів, зокрема іноземних?

Мета статті – визначити стан культурних практик іноземних студентів та проблеми реалізації культурних прав у освітньому середовищі в контексті соціальної дії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз стану культурних практик і проблеми реалізації прав іноземних студентів включає відповіді на такі питання: 1) зв'язок між культурними правами та іншими правами студентської молоді; 2) перешкоди на шляху застосування принципу недискримінації до культурних прав студентів; 3) обов'язки освітніх установ стосовно захисту культурних прав студентів; 4) роль та ефективність самозахисту (індивідуального й колективного) в реалізації культурних прав студентів.

Культурні практики і захист прав іноземних студентів фіксуються нами через їхні соціальні дії в повсякденності їхнього буття в українському університеті й мегаполісі. Теоретичним підґрунтям вивчення проблеми ми обрали теорію повсякденності і практик у викладенні російського соціолога О. Божкова, спираючись на дві його тези. По-перше, «періодичність і тривалість кожної рутинної дії задається як властивостями самої дії, так і властивостями людей, які нас оточують і які в цій дії беруть участь, але (в ще більшому ступені) – властивостями речей, які ми при цьому використовуємо. Тут необхідно підкреслити, що рутинна (повсякденність) – це не тільки власне дії, але і стабільна (звична, буденна) обстановка, в якій ці дії відбуваються» [4, с. 139]. По-друге, «... повсякденність – це нормальний, звичний, нічим не порушений стан і навколишньої дійсності, і, відповідно, поведінки людей. Хоча повсякденність зазвичай не фіксується нашою свідомістю, її починаєш помічати, коли стикаєшся з іншими культурами» [4, с. 140]. В освітньому середовищі перетинаються соціальні взаємодії носіїв різних культур, що, за умови інтолерантності, загострює проблему захисту прав студентів. Під культурою, слідом за

Е. де Фредом, ми розуміємо «... сукупність поведінкових практик, придбаних і мінливих в рамках певної групи, які забезпечують можливість комунікації між її учасниками і протиставлення навколишньому світу. Вона складається з унікального набору поведінкових патернів, що впливають з переконань, цінностей і нормативних установок особистості» [10, с. 17]. Повсякденність студентів певним чином рутинізована і відбувається в освітньому середовищі. Специфікою цього середовища в умовах глобалізації, інтернаціоналізації освіти стає полікультурність, яка актуалізує роль міжкультурної комунікації в захисті індивідуальних, групових і колективних прав студентів, зокрема культурних.

Далі проаналізуємо означену проблему, спираючись на матеріали проведеного автором даної статті соціологічного дослідження. Метод отримання емпіричної соціологічної інформації – на-

півформалізоване інтерв'ю зі студентами четвертого курсу медичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (у травні-червні 2017 року опитано в якості експертів із питань культурних практик і культурних прав студентів 115 студентів-іноземців і 118 українських студентів. Опитані представляли студентські групи як з іноземними студентами, так і змішані групи, що включали як іноземних, так і українських студентів). Дані цього опитування дозволяють констатувати відмінності у сприйнятті іноземними та українськими студентами недоброзичливого ставлення до представників інших національностей та релігійних конфесій в мегаполісі (табл. 1).

Іноземні студенти більше відчувають недовіру і недоброзичливість з боку освітнього середовища, правоохоронців та місцевих мешканців. Тоді як українські студенти небезпеку для іноземців вбача-

Таблиця 1. – Відповіді іноземних та українських студентів на запитання: «Хто, на Ваш погляд, найчастіше з недовірою, недоброзичливо ставиться до представників інших національностей та релігійних конфесій в місті, де Ви навчаєтесь?» (у % до числа тих, хто відповів, м. Харків, травень-червень 2017 р.)*

	Іноземні студенти (n = 115)	Українські студенти (n = 118)
1. Місцеві жителі	45	41
2. Студенти університету	29	9
3. Представники правоохоронних органів	24	13
4. Члени молодіжних націоналістичних і радикальних угруповань	19	54
6. Інше	3	4

*Респонденти могли обрати до 2-х варіантів відповіді, тому сума по стовпчику перевищує 100%.

ють переважно від членів молодіжних націоналістичних і радикальних угруповань (відповідно 54% і 19%). Більш толерантним до іноземців опитані українські студенти вважають і університетське середовище: тільки 9% опитаних відмітили інтолерантне ставлення до представників інших національностей та релігійних конфесій з боку студентів університету, тоді як серед іноземних студентів таких більше ніж втричі – 29%. Таким чином, стає необхідним визнання необхідності посилення суспільного впливу сучасного університету на підвищення толерантності у суспільстві через профілактику екстремізму, зокрема в молодіжному середовищі.

При відповіді на запитання «Треба чи ні навчати студентів в університеті толерантності?» думки опитаних теж розійшлися: серед іноземних студентів 36 % вважають це необхідним, 39% відмітили позицію «можливо необхідно, а можливо й ні»; кожний четвертий респондент такої необхідності не бачить. Думки українських студентів розподілилися таким чином: 63%, 13% і 25% відповідно. Таким чином, майже дві третини опитаних українських студентів підтримують ідею навчання толерантності в стінах університету (проти 36%

серед іноземних студентів). Як це зробити? Існують практики викладання спецкурсів із проблем міжкультурної комунікації. Та цього недостатньо, адже такі спецкурси, як правило, не є масовими, пропонуються за вибором самих студентів.

Фіксуються також дисбаланси, по-перше, в системі «права – обов'язки студентів»: 38% опитаних у якості експертів іноземних студентів вважають, що їхні одногрупники потребують більшої інформації про їхні права, а на необхідність більшої інформованості про обов'язки студентів вказали лише 26%; а по-друге, в системі «активність студентів по відстоюванню своїх прав – дотримання студентами своїх обов'язків»: 16% опитаних зазначили, що студенти мають активізувати зусилля по відстоюванню своїх прав, тоді як лише 8% іноземних студентів наголошують на необхідності дотримуватися своїх обов'язків. Цю асиметрію прав і обов'язків в освітньому середовищі можна долати (зменшувати) шляхом культурного (взаємного) контролю та відповідного виховного впливу на студентську молодь, враховуючи такий ланцюг: «культурні потреби – культурні інтереси – культурні права – захист культурних прав».

Відповіді експертів-іноземних студентів на запитання «Якою мірою реалізуються в університеті культурні потреби й інтереси таких, як Ви студентів?» дозволили ранжувати ці потреби й інтереси (у бік зменшення міри їх задоволення, в бальних оцінках, що коливаються від 5 («реалізуються повною мірою») до 1 («практично ніяк не реалізуються»): знайомство з культурою країни навчання – України (3,417), можливість спілкуватися рідною мовою (3,183), вчитися у відповідності до своїх релігійних традицій і правил (3,105), дотримання традицій своєї етнічної групи (3,000), можливість одягатися відповідно до своїх національних традицій (2,939), відправлення релігійних обрядів (2,563). Культурні права стають запорукою реалізації освітніх прав у полікультурному середовищі. Утиск культурних прав іноземних студентів негативно позначається і на навчальних практиках. Можливість отримання якісної освіти в дослі-

джуваному нами університеті високо оцінена експертами-іноземними студентами саме тому, що в ньому запроваджена ефективна система адаптації іноземних студентів [1].

Переводу культурних прав іноземних студентів зі стадії їхнього усвідомлення до стадії реалізації сприяють певні соціальні дії, яким відповідають певні стратегії поведінки. Ми запропонували експертам прожективну ситуацію: за умови порушення їхніх прав та інтересів як студентів, які засоби захисту вони б обрали? Відповіді респондентів на це відкрите запитання дозволили виявити такі стратегії захисту іноземними студентами своїх прав: орієнтація на інституційний захист, орієнтація на соціальну підтримку з боку освітнього середовища, орієнтація на самозахист (активний/пасивний), орієнтація на підтримку з боку дружнього середовища, самовиключення із системи захисту своїх прав (табл. 2).

Таблиця 2. Стратегії захисту іноземними студентами своїх прав

№ з/п	Назва стратегії	Типові висловлювання респондентів під час інтерв'ю
1	Орієнтація на інституційний захист	- «звернуся до суду, напишу заяву»; - «звернуся за захистом до центральних органів влади України»; - «звернуся до консула або в посольство своєї країни»; - «звернуся до адвоката»; - «звернуся до мас-медіа»
2	Орієнтація на соціальну підтримку з боку освітнього середовища	- «звернуся до співробітників деканату»; - «звернуся до адміністрації університету»; - «звернуся до декана, він головний на факультеті»
3	Орієнтація на самозахист: а) активний	- «буду сперечатися з тими, хто порушив мої права!»; - «я буду битися і стріляти!»; - «спокійно сам вирішу свою проблему»; - «буду захищатися словами»; - «вимагатиму вибачень з боку кривдника, порушника моїх прав»
	б) пасивний	- «ніяких способів, окрім одного – повернуся додому»; - «треба кинути університет, виїхати з країни додому, або до іншої країни»
4	Орієнтація на підтримку з боку дружнього оточення	- «завжди можу покластися на допомогу студентів із моєї країни»; - «допоможуть друзі, у мене вони є»; - «в першу чергу зателефоную друзям»
5	Самовиключення з системи захисту своїх прав	- «ніхто не допоможе»; - «не буду звертатися до жодного способу свого захисту»; - «що можливо зробити? Нічого!»; - «не вірю, що іноземцві можна відстояти свої права в чужій країні»

Звертає на себе увагу те, що респонденти, передусім, виявили схильність до інституційних стратегій захисту культурних прав іноземних студентів. Особливо вони наголошували на судовій формі захисту і захисті з боку інституцій від їхніх держав (зокрема, мова йде про посольства, консульства). Не менш привабливими для іноземних студентів є адміністративні форми захисту своїх прав і орієнтація на підтримку з боку дружнього оточення. Залишається актуальним у студентському середовищі орієнтація на самозахист (як активний, так і пасивний), а також на самовиключення із системи захисту своїх прав. Причому серед експертів, які представляють українських студентів, більший акцент робиться на адміністра-

тивні форми самозахисту та активні форми у вигляді звернень до мас-медіа, мітингів та інших форм протесту проти утиску своїх прав як студентів.

У захисті своїх культурних прав іноземні студенти налаштовані на підтримку з боку друзів, особливо тих, із ким є культурна близькість, культурна спільність. Однак, вирішення проблеми все ж знаходиться у комунікативній площині, де нагальною стає організація міжкультурного діалогу, побудованого на визнанні тих аспектів взаємодій, які відображають культурну спільність. При цьому варто взяти до уваги тезу Е. де Фреде стосовного того, що «культурна спільність не мобілізує ідентичності, але вона дуже важлива при проведенні

будь-якого міжкультурного діалогу, оскільки утворює безпечний майданчик для зустрічі сторін» [10, с. 23]. Слід зазначити, що навчати українських студентів міжкультурній комунікації як умові безперешкодної реалізації їхніх культурних прав і аналогічних прав іноземних студентів можна в широкому контексті, зокрема, в рамках громадянської освіти, уроки якої вивчаються дослідниками, але без належної уваги до культурних практик і культурних прав представників різних культур. Так, Г. Ключарев і І. Трофімова вважають, що «громадянська освіта – це всі процеси, які впливають на переконання, обов'язки, повноваження і дії людей в якості членів або потенційних членів суспільства» [7, с. 175]. Нами вже відмічалось, що культури (індивідуалістична, колективістська й межова) задають різні вектори суспільного розвитку й формують різні стилі, форми соціальної дії. Однак, логіка колективних та індивідуальних соціальних дій і взаємодій у відстоюванні суб'єктами своїх прав співпадає в головних своїх проявах у різних культурах [11]. Це дозволяє припустити, що виявлені стратегії захисту іноземними студентами своїх прав будуть проявлятися як в індивідуальних, так і колективних соціальних діях.

Висновки. Для молодих національних держав, зокрема для України, культурні права доцільно розглядати не лише в національному контексті. Це також права на культурний розвиток, культурні запозичення на основі вільного вибору з боку особистості. Треба мати право на освоєння різних культур, формування множинної ідентичності, яка в полікультурному світі стає звичним явищем, а

в повсякденних практиках сприяє порозумінню і співпраці між представниками різних культур. В освітньому середовищі перетинаються соціальні взаємодії носіїв різних культур, що, за умови інтолерантності, загострює проблему захисту культурних прав студентів. У цьому аспекті важливо не тільки визнавати культурні права, розвивати культурні практики, а й переводити захист культурних прав у площину соціальної дії, сприяти оволодінню студентами найбільш ефективними стратегіями захисту цих прав.

Існує зв'язок між культурними правами й іншими правами студентської молоді, адже утиск культурних прав іноземних студентів негативно позначається на їхніх освітніх (зокрема, навчальних) практиках. Перешкоди на шляху застосування принципу недискримінації до культурних прав студентів знаходяться в комунікативній площині, їх подолання потребує підвищення якості міжкультурних комунікацій. Обов'язки освітніх установ стосовно захисту культурних прав іноземних студентів мають стати пріоритетними і не обмежуватися лише просвітницькими заходами. Ефективність самозахисту (індивідуального й колективного) в реалізації культурних прав студентів значною мірою залежить від готовності студентів відстоювати свої права, не самовиключатися із системи їхнього захисту.

Захист прав студентів, зокрема культурних, – особлива ситуація міжкультурної комунікації. Комунікативна компетентність може стати в нагоді іноземним та українським студентам при захисті їхніх законних прав, зокрема культурних.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бакіров В. С. Міжкультурна комунікація в університеті: історичний досвід і виклики сучасності / В. С. Бакіров, Н. І. Ушакова, Л. Х. Хижняк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2017. – № 39. – С. 286-293.
2. Батцына Я. В. Актуальные проблемы социологии молодежи в XXI в. / Я. В. Батцына // Теория и практика общественного развития. Международный научный журнал. – 2017. – Вып. 1. – Режим доступа: http://teoriapractica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2017/1/sociology/batsyna.pdf.
3. Богданова М. В. Этнос университета: социологическая операционализация потенциала «неписаных правил» / М. В. Богданова // Социологический журнал. – 2017. – № 2. – С. 153-170.
4. Божков О. Б. Понятия повседневности и практик: к уточнению социологического смысла / О. Б. Божков // Социологический журнал. – 2014. – № 4. – С. 133-154.
5. Блинов Л. В. Межкультурное взаимодействие – концепт социальной компетентности личности / Л. В. Блинов, В. Л. Карпенко. – 2-е изд., испр. и доп. – Хабаровск, 2016. – 155 с.
6. Глушкова С. И. Индивидуальные, групповые, коллективные и всеобщие права в условиях мультикультурализма / С. И. Глушкова // Полис. Политические исследования. – 2010. – № 6. – С. 131-141.
7. Ключарёв Г. А., Трофимова И. Н. Несколько «уроков» теории и практики гражданского образования / Г. А. Ключарёв, И. Н. Трофимова // Полис. Политические исследования. – 2016. – № 1. – С. 175-191.
8. Трофимова И. Н. Граждане в защите своих прав: мотивы и возможности / И. Н. Трофимова // Социологический журнал. – 2015. – № 1. – С. 23-33.
9. Фоломеев М. А. Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання / М. А. Фоломеев, К. Г. Яцура, В. І. Крижанівська, А. О. Жовнір, Д. М. Тремполець // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 7. – С. 80-88.
10. Фреде Э. Культура, цивилизация и идентичность / Э. де Фреде // Полис. Политические исследования. – 2012. – № 5. – С. 17-23.

11. Хижняк О. В. Колективна соціальна дія в індивідуалістичній і колективістській культурах / О. В. Хижняк // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – №59-60. – С. 216-223. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_59-60_29
12. Donati P. An Outline of Relational Sociology from a Critical, Analytical and Realist Viewpoint / P. Donati // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2017. – № 1. – С. 5-21.
13. Tuomela R. The Philosophy of social Practices: a Collective Acceptance / R. Tuomela. – Cambridge University Press, 2002. – 274 p.

REFERENCES

1. Bakirov, V. S., Ushakova, N. I. & Khyzhniak, L. M. (2017). Mizhkulturna komunikatsiia v universyteti: istorychnyi dosvid i vyklyky suchasnosti [Intercultural Communication at the University: Historical Experience and Challenges of the Present], *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia "Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody"*, (39), 286-293 [in Ukrainian].
2. Batsyna, Ia. V. (2017). Aktualnye problemy sotciologii molodezhi v XXI v. [Actual problems of the sociology of youth in the XXI century], *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia. Mezhdunarodnyi nauchnyi zhurnal*, (1) [in Russian].
3. Bogdanova, M. V. (2017). Etos universiteta: sotciologicheskaia operatsionalizatsiia potentsiala «nepisanykh pravil» [University ethos: sociological operationalization of the potential of "unwritten rules"]. *Sotciologicheskii zhurnal*, (2), 153-170. [in Russian].
4. Bozhkov, O. B. (2014). Poniatiia povsednevnosti i praktik: k utocnениu sotciologicheskogo smysla [Concepts of everyday life and practices: to clarify sociological meaning]. *Sotciologicheskii zhurnal*, 4, 133-154 [in Russian].
5. Blinov, L. V. & Karpenko, V. L. (2016). *Mezhkulturnoe vzaimodeistvie – kontsept sotcialnoi kompetentnosti lichnosti [Intercultural interaction – the concept of social competence of the individual]*. Khabarovsk: Tikhookeanskiy gos. Universitet [in Russian].
6. Glushkova, S. I. (2010). Individualnye, gruppovye, kollektivnye i vseobshchie prava v usloviiakh multikulturalizma [Individual, group, collective and universal rights in the context of multiculturalism]. *Polis. Politicheskie issledovaniia*, (6), 131-141 [in Russian].
7. Kliucharev, G. A. & Trofimova, I. N. (2016). Neskolko «urokov» teorii i praktiki grazhdanskogo obrazovaniia [Several "lessons" of theory and practice of civic education]. *Polis. Politicheskie issledovaniia*, (1), 175-191 [in Russian].
8. Trofimova, I. N. (2015). Grazhdane v zashchite svoikh prav: motivy i vozmozhnosti [Citizens in defending their rights: motives and opportunities]. *Sotciologicheskii zhurnal*, (1), 23-33 [in Russian].
9. Folomieiev, M. A., Yatsura, K. G., Kryzhanivska, V. I., Zhovnir, A. O. & Trempelets, D. M. (2017). Osoblyvosti vkluchenosti vyshchoyi shkoly Ukriiny do systemy elektronnoho navchannya [Peculiarities of the inclusion of the Ukrainian higher school into the e-learning system]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20(7), 73-80. [in Ukrainian].
10. Frede, de E. (2012). Kultura, tsivilizatsiia i identichnost [Culture, civilization and identity]. *Polis. Politicheskie issledovaniia*, (5), 17-23 [in Russian].
11. Khyzhniak, O. V. (2013). Kolektivna sotsialna diia v indyvidualistychnii i kolektivistskii kulturakh [Collective social action in individualistic and collectivist cultures]. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky: zbirnyk naukovykh prats*, (59-60), 216-223 [in Ukrainian].
12. Donati, P. (2017). An Outline of Relational Sociology from a Critical, Analytical and Realist Viewpoint. *Zhurnal sotciologii i sotcialnoi antropologii*, 1(89), 5-21 [in English].
13. Tuomela, R. (2002). *The Philosophy of social Practices: a Collective Acceptance*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

Хижняк Олександр Володимирович – кандидат соціологічних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Адреса: 61022, м. Харків, пл. Свободи, 4
E-mail: o.khyzhniak@karazin.ua

Khyzhniak Oleksandr V. – PhD in Sociology, Associate Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
Address: 4, pl. Svobody, Kharkiv, 61022, Ukraine
E-mail: o.khyzhniak@karazin.ua
ORCID 0000-0002-5729-2783

Гендерна толерантність як альтернатива прихованому гендерному расизму (до полеміки з О. Кісь)

О. І. Пархоменко, Класичний приватний університет, Запоріжжя, Україна

УДК 316

doi: 10.15421/1717164

Статтю присвячено проблемі гендерної толерантності як альтернативи прихованому гендерному расизму. Автор у результаті проведеного аналізу приходиться до висновку про те, що точка зору О. Кісь містить слушні твердження щодо формального статусу жінок, у відповідності до яких останні не мають достатньої, на погляд автора, влади над чоловіками. Зважаючи на ту обставину, що наше суспільство формально має патріархальну структуру (начебто матриархату не може бути в принципі) і, виходячи з принципу гендерної рівності, в багатьох сферах суспільного життя жінки є формально дискримінованими.

Такими сферами, де виявляються маркери формальної дискримінованості, є процедура прийняття на роботу та розміри оплати праці, які є нижчими ніж у чоловіків. Із цього дійсно випливають дещо менші можливості зробити кар'єру, що є пов'язаним із об'єктивними чинниками, (вагітність, народження дитини та догляд за нею). Виконання материнських функцій призводить до втрати професійних навичок і, після виходу з відпустки по догляду за дитиною, потребує певного часу на їх відновлення, що впливає на конкурентоспроможність порівняно з іншими кандидатами на ринку праці. В той же час, автор вважає, що О. Кісь дещо проігноровано неформальні маркери влади, якими володіє жінка в українському суспільстві.

Ключові слова: гендерна толерантність; гендерний расизм; гендерна культура; гендерний дискурс; гендерні ролі; гендерна дискримінація; патріархат; матриархат

Gender tolerance as an alternative to hidden gender racism (to the polemic with O. Kis)

O. I. Parkhomenko, Classic private university, Zaporizhzhia, Ukraine

The article is devoted to the problem of gender tolerance as an alternative to hidden gender racism. As a result of the analysis, the author comes to the conclusion that O. Kis's point of view contains a valid statement concerning the formal status of women, according to which the latter do not have sufficient power over men in the author's opinion. Considering the fact that our society has formally a patriarchal structure, (like matriarchy can not be in principle) and, based on the principle of gender equality, women are formally discriminated in many spheres of public life.

Such areas where markers of formal discrimination are identified are the procedure for hiring and wage rates that are lower than for men. And this really causes a slightly smaller opportunity to make a career, which is related to objective factors (pregnancy, childbirth and care of it). The performance of maternal functions leads to the loss of professional skills after leaving care leave for the child and requires some time to restore them, which affects competitiveness compared to other candidates in the labor market. At the same time, the author believes that the author ignores some of the informal power markers possessed by a woman in Ukrainian society.

The liberal gender discourse, built on the principle of tolerance, demonstrates the idea that women have equal rights with men and can be guided by different roles, become professionals or housewives according to their choices. In this case, the social contract of a woman «working mother» (which arose in the socialist period), transformed into a contract "professional women", the main guideline is professional achievement. Consequently, independent, strong, intellectual, talented, successful women become the reference patterns for imitation in women.

At the same time, the emphasis on the desirability of similar scenarios of self-realization for Ukrainian women suggests that they are ostensibly unattainable at the level of the current legislation of Ukraine, which is not true. Even a cursory analysis of the current legislative framework under the sight of the most sophisticated censor would not be able to find in existing laws the rules that would in any way restrict the rights of women.

Keywords: gender tolerance; gender racism; gender culture; gender discourse; gender roles; gender discrimination; patriarchy; matriarchy

Гендерная толерантность как альтернатива скрытому гендерному расизму (к полемике с А. Кись)

О. И. Пархоменко, Классический частный университет, Запорожье, Украина

Статья посвящена проблеме гендерной толерантности как альтернативе скрытому гендерному расизму. Автор, в результате проведенного анализа, приходит к выводу о том, что точка зрения О. Кись содержит дельные утверждения.

Цитування даної статті: Пархоменко О. І. Гендерна толерантність як альтернатива прихованому гендерному расизму (до полеміки з О. Кісь) / О. І. Пархоменко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 49-54.

Citation of this article: Parkhomenko, O.I. (2017). Henderna tolerantnist yak alternatyva prykhovanomu hendernomu rasyzmu (do polemiky z O. Kis) [Gender tolerance as an alternative to hidden gender racism (to the polemic with O. Kis)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 20 (12), 49-54.*

Received: 13.12.2017

Accepted: 21.12.2017

касаючися формального статусу жінчин, в соответствии с которыми последние не имеют достаточной, по мнению автора, власти над мужчинами. Учитывая то обстоятельство, что наше общество формально имеет патриархальную структуру (вроде как матриархата не может быть в принципе) и, исходя из принципа гендерного равенства, во многих сферах общественной жизни женщины являются формально дискриминированными.

Такими сферами, где проявляются маркеры формальной дискриминированности, являются процедура принятия на работу и размеры оплаты труда, которые ниже чем у мужчин. И это действительно обуславливает несколько меньшие возможности сделать карьеру, что связано с объективными факторами (беременность, рождение ребенка и уход за ним). Выполнение материнских функций приводит к потере профессиональных навыков и, после выхода из отпуска по уходу за ребенком, требует определенного времени на их восстановление, что влияет на конкурентоспособность по сравнению с другими кандидатами на рынке труда. В то же время, автор считает, что О. Кись несколько проигнорированы неформальные маркеры власти, которыми обладает женщина в украинском обществе.

Ключевые слова: гендерная толерантность; гендерный расизм; гендерная культура; гендерный дискурс; гендерные роли; гендерная дискриминация; патриархат; матриархат

Постановка наукової проблеми. Дослідження можливого і належного впливу принципу толерантності на процес формування адекватних сучасним реаліям гендерних символів і їх інтерпретацій в українській культурі виявляє цікавий факт взаємозв'язку сучасного етапу глибоких змін в суспільно-політичному та духовному житті, які проходить Україна, і виникнення у зв'язку з цим конфліктів «старих» (колишніх соціальних інститутів, законів, традицій) та елементів «нових» соціальних інституцій.

У гендерному аспекті цей конфлікт здобуває вираження в укорінених (архаїчних) поняттях про мужність і жіночість, які вступають в протиріччя із новими культурними ідеалами, що ґрунтуються на досяжності життєвих прагнень, які не є обмеженими рамками статі. Це виявляє себе в образах сучасної масової культури та ЗМІ, що чинять серйозний вплив на суспільну та індивідуальну свідомість. Серед домінуючих типів гендерних ролей репрезентацій в сучасному українському суспільстві виступають: «неотрадиціоналістський», «гедоністичний» і «ліберальний». Дослідницький інтерес стосується виявлення ступеню впливу принципу толерантності на їх формування, відтворення та одночасне вимушене співіснування, враховуючи мінливі соціокультурні умови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми. І. Бахофен у своїй класичній праці, присвяченій материнському праву, відзначає, що гінекократична культура в першу чергу має нести на собі цей відбиток, є внутрішні підстави жіночої природи, її глибоке, повне передчуттів осягнення божества, яке, сплавляючись із почуттям любові, і в найдикіші часи давало жінці, особливо матері, виключно дієву релігійну силу.

Автор зауважує, що піднесення жінки над чоловіком викликає подив через суперечність розподілу фізичної сили між статями. Діючі закони природи дозволяють передавати гендерну владу найсильнішому. І якщо вона переходить до жінок, то це означає, що в дію вступили інші сторони людської природи. Дослідник наголошує на ірраціональності гінекократії та матернолатрії як інституцій, що справляли великий вплив як на чо-

ловіків, так і на освіту та культуру всього народу, завдяки тому що «жіночий дух є спрямованим до надприродного, божественного, непідвладного закономірності і дивного» [1].

О. Кись намагається полемізувати з еволюціоністами, які, мовляв, не змогли довести теорію матриархату, оскільки, за словами авторки, «антропологам і етнографам так і не вдалось віднайти жодного суспільства, де б жіноча стать була престижнішою за чоловічу, а самі жінки посідали верхні щабелі соціальної ієрархічної драбини, мали легітимні владні повноваження чи вирішальний голос у прийнятті загальносуспільних рішень. Про матриархат майже забули і він тихо нидів на загімнатках науки» [4].

Найцікавіше, що доволі одностороннє (позитивістськи-раціоналістичне) мислення самої авторки дозволяє їй робити висновки про те, що якщо жінки не є представленими в законодавчому органі країни, або ж не мають легітимних повноважень, то вони не мають влади як такої!

Твердження це, вочевидь, потребує істотнішого обґрунтування, аніж просте посилення на «відсутність матриархату» і «патріархату як релігії гноблення».

Можна до певної міри погодитись із авторкою в тому, що унаочнення гендерних асиметрій в Україні є доволі помітним в політиці. І це, по суті, виступає одним із найважливіших закидів авторки щодо інтолерантності сучасного гендерного порядку, який не відповідає стратегії становлення громадянського суспільства. Причому багатьма чоловіками і жінками означені явища дискримінації не пов'язуються із тіньовим впливом жінок політиків на чоловіків-політиків, а припускають суто формалістичне уявлення про те, що якщо жінкам відводиться другорядна роль у складі органів влади, то це і є та сама дискримінація, яка не піддається жодному сумніву.

Водночас авторка дещо ігнорує соціо-гендерний тренд зміни соціально-політичних та економічних умов, обумовлює зміни не тільки гендерних стандартів, а й цінностей життя жінок. Адже зміна соціокультурних умов тягне за собою зміну чоловіків. Прискорене руйнування традиційної системи гендерного поділу праці у виробничих

відносинах; втрата чоловіками колишньої монополії на публічну владу; еволюція шлюбно-сімейних відносин у сторону рівності подружжя та заміни поняття батьківської влади батьківським авторитетом – усе це змінює уявлення чоловіків про самих себе [10, с. 66].

Подібні гендерні трансформації авторка ототожнює із маскулінізацією жіночого типу особистості (вказуючи на те, що це також патріархат), не враховуючи при цьому того, що паралельно із маскулінізацією жінок відбувається формування пасивно-фемінного типу особистості у чоловіків. Більше того, якщо враховувати, що цей тип гендерної організації характеру, як стверджує Ю. Романенко, вже є домінуючим в українському суспільстві, то додаткова фемінізація чоловіків може бути ще більш небезпечною [11].

Зайвий радикалізм дослідниці виявляється в тому, що в її статті мова йде не про перетворення жінок на чоловіків і навпаки, а про зняття нормативних заборон і обмежень в ім'я свободи особистості та раціоналізму, що дозволить проявитися індивідуальним властивостям особистості, не обов'язково пов'язаним зі статтю. Крім того, авторка дещо зміщує ідею рівності з поняттям «однаковості», що в соціо-гендерному відношенні виглядає утопічним.

Цілі статті та постановка завдань. Метою статті є визначення впливу різних гендерних дискурсів на концептуалізацію гендерного расизму та толерантності. Завданнями статті, у зв'язку з окресленою метою, є визначення гендерних дискурсів та окреслення ключових напрямків їх впливу на зростання гендерної толерантності/інтолерантності, що складає предмет полеміки із О. Кісь [4].

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів. Звернення до «традиції» в українському суспільстві містить соціо-гендерні експектації щодо «природного» призначення чоловіків і жінок, гендерно-диференційованого поділу праці, влади, доступу до ресурсів суспільства. При цьому чоловікам пропонується домінуюче, а жінкам підлегле становище (на перевагах контракту «домашньої господині»), за чоловіком залишається гендерно-рольовий набір єдиного й успішного годувальника сім'ї. Але в ринкових умовах виконувати функції єдиного й успішного годувальника сім'ї вдається далеко не всім чоловікам. Те саме стосується також рольового набору покірливої, повністю залежної від чоловіка домогосподарки, яка навряд чи влаштовує сучасну українську жінку [3; 5-6].

Проте, масова культура й реклама, повторюючи традиційні образи, нехай і в оновленому форматі, але в найрізноманітніших варіаціях, працює на посилення консервативних гендерних стереотипів і сприяє на рівні суспільної свідомості закріпленню ієрархії та нерівності за ознакою статі. Але, в

той же час, традиціоналістські стереотипи, володіючи безумовною стійкістю, містять у собі культурний фенотип, транслуючи досвід попередніх поколінь. Однак, оскільки вони є побудованими на прихованих гендерних ієрархіях матріархального змісту, то не відповідають реаліям часу й потребують глибокого переосмислення з метою гармонізації взаємин чоловіків і жінок в інституціональному та міжособистісному спілкуванні [2, с. 20-111].

Про що йдеться? Йдеться саме про неформальну та тіньову владу українського жіноцтва, яка впливає із неписаної аксіоматики соціальної моралі та міфологізованої буденної свідомості.

Так, наприклад, для судових органів при прийомі рішення щодо залишення дитини з батьком або матір'ю (при наявності рівного права на виховання дитини) українське судочинство в лічених випадках схиляється в бік залишення дитини з батьком. Не можна було б визнати, що функції виховання та соціалізації дитини є такими вже факультативними в системі гендерної та соціальної влади. А якщо ці функції є ще й фактично унормованими на рівні чинного сімейного законодавства, то чи можуть бути ще які-небудь сильніші важелі впливу на чоловіків?

Нині дуже впливовою для посилення українського матріархату є гедоністична гендерна репрезентація образів жінок, яка просувається ЗМІ і активно формує нову гендерну картину світу, справляючи особливо потужний вплив на молоде покоління. Як продукт західної постіндустріальної культури, ця стратегія бере за основу символічний гендерний ряд, у якому задоволення жінки чоловіком стає культурним еталоном [9].

Але питання: чи не містить українська гендерна культура вже наявні гедоністичні стратегії, орієнтовані на послуговування чоловіками як інструментами задоволення жінок? Це є вірним як щодо радянської, так і пострадянської гендерної культури в Україні.

У публікаціях І. О. Святненка [7-9] з цього приводу містяться посилання на цікаві приклади з гендерного повсякдення. Автор констатує, що роль чоловіків у змішаних компаніях (таких, що складаються з чоловіків і жінок) автоматично означає взяття на себе чоловіками як мінімум двох ролей: ролі спонсора проектів відпочинку/споживання жінок та ролі ем'юзера (розважальника-тамади), який має забезпечувати соціо-культурні розваги жіночої частини неформальної групи.

Найважливішу роль у подібному спілкуванні відіграють маніпуляції сексуальністю та матеріальними статками, які розглядаються як головні механізми й дозволяють жінкам маніпулювати чоловіками. При цьому йдеться про такі способи використання жінками знаків сексуальної уваги, адресація яких чоловіками неминуче втягує останніх у гендерну гру за першість і вищість в очах жінок. Зрозумілим є те, що ґрунтовані на стерео-

типах псевдо-мужності та псевдо-жіночності гендерні ігри призводять до відчуження між статями й міжгендерного розшарування, що занурює суспільство в стан перманентного конфлікту.

На тлі вже наявної у жіноцтва міфологізованості їхніх образів, а також влади у сфері встановлення стандартів соціальної моралі, на думку автора, консьюмеристський дискурс задоволення жіноцтва ще більше посилює інтолерантність. Він є надзвичайно небезпечним ще й тим, що в умовах вже наявного матриархального сексизму закликає жінок сприймати чоловіків (поруч з уже наявним їх сприйняттям як годувальників-спонсорів) як засіб для досягнення споживацько-гедоністичних цілей у сфері психічної експлуатації [2, с. 70-100].

Іншими словами, маючи перманентне незадоволення щодо рівня матеріальних статків, сама стратегія, на думку автора, призводить до ще більшого невдоволення чоловіками та посилення морального пресингу на них з усіма можливими щодо особистості чоловіка деградаційними наслідками.

Не менш конфліктогенним є ліберальний гендерний дискурс, який є супутнім егалітарній культурі рівності статей і передбачає зміни в соціо-гендерній структурі. Під рівністю в такому дискурсі розуміється як рівність прав та можливостей, так і рівність результатів, що передбачає усунення бар'єрів на шляху вільного доступу до суспільних ресурсів чоловіків і жінок.

Ліберальний гендерний дискурс, побудований на принципі толерантності, демонструє ідею, що жінки мають рівні з чоловіками права й можуть орієнтуватися на різні ролі, ставати професіоналами або домогосподарками, відповідно до свого вибору. При цьому соціальний контракт жінки «працюючої матері» (який виник ще в соціалістичний період) трансформується в контракт «професійної жінки», головним орієнтиром якого є професійні досягнення.

Отже, сталонними образами для наслідування у жінок стають самостійні, сильні, інтелектуальні, талановиті, успішні жінки.

Водночас зацентровування на бажаності подібних сценаріїв самореалізації для українського жіноцтва говорить про те, що вони є нібито недосяжними на рівні чинного законодавства України, що не відповідає дійсності. Навіть побіжний аналіз чинної законодавчої бази під поглядом найприскіпливішого цензора не зміг би відшукати в діючих законах норми, які в будь-якій сфері обмежували б права жінок.

Тому вимоги щодо рівності при її фактичній наявності означають на ділі не вимоги щодо рівності, а вимоги щодо привілеїв, себто, запит на конструювання гендерно-асиметричних норм, у яких жінкам надавалися б певні переваги у порівнянні з чоловіками. Більше того, і від чоловіків в умовах ринкової економіки вимагається енергія,

ініціатива, незалежність, цілеспрямованість. Тобто на перший план виходять андрогінні особистісні якості і життєві стратегії, які є однаково цінними для чоловіків та жінок. Але андрогінія сама по собі виключає соціогендерні переваги.

Тому розмивання гендерних кордонів, яке є спрямованим на утвердження нібито не існуючої соціо-гендерної рівності, потребує в сучасних умовах граничного напруження особистісних якостей, підприємливості та професіоналізму, і тому має далекосяжні соціальні наслідки. Подібна претензійність, яка є далекою від гендерного егалітаризму, призводить до зниження рівня взаєморозуміння й емоційної близькості в українських чоловіків і жінок, що в підсумку призводить до відчуження між статями.

Роль толерантності в цьому випадку набуває найвищої істотності. Вона стає водночас і умовою формування сучасної гендерної культури, яка ґрунтується на внутрішній готовності людей приймати рівність гендерних відмінностей, і внутрішнім чинником конституювання гендерних ідеалів та символів, які спрямовують гендерну поведінку у векторі мінімізації конфлікту традиційних і нових канонів в образах чоловіків та жінок. Формування культури гендерної рівності є тривалим процесом, який стосується глибинних шарів суспільної та індивідуальної свідомості, що передбачає глибокі зміни в гендерному життєустрої. Але ми доходимо висновку, що ліберальний тип гендерної культури, незважаючи на свою умовність і тимчасову приналежність до формування типу культурних гендерних символів (на відміну від стійких традиційних), у своїй спрямованості не веде до подолання прихованих гендерних асиметрій в українському суспільстві. Це пов'язано зокрема з тим, що владу над чоловіком жінка отримує завдяки маніпулятивним способам, які не відображаються в законодавстві, не усвідомлюються переважно більшістю чоловіків та за своєю суттю є міфологізованими. Наприклад, жінки слабка стать і з цього випливає, що їм необхідно допомагати, поступатися дорогою, місцем, оплачувати за неї рахунок в кафе, ресторані і т.д. Чоловіки, виховані в такій системі координат, навіть не задумуються над цим станом речей і вважають його за константу. Тобто можна дійти висновку про те, що влада жінок над чоловіками неформально утримується за допомогою міфологізації чоловічих обов'язків перед жінкою і активно експлуатацією цих міфів жінкою задля утримання та навіть розширення контролю над чоловіками.

Таким чином, особливістю гендерних відносин в Україні є те, що «модернізація згори», посилюючи основи вже усталеного матриархату, детермінує виникнення гендерних конфліктів на тлі міксування модернізованих образів американської гендерної культури і архаїчних соціальних уявлень та соціальних відносин. Не можна не враховувати

той факт, що головним суб'єктом і носієм соціального панування в умовах звичного для України соціо-гендерного порядку більшою мірою залишаються жінки, соціальний стан, діяльність, життєві стратегії є преферованішими в чинному законодавстві (соціальному, сімейному, кримінальному і т.п.) значно радикальніше, аніж звичайні чоловічі права. Оскільки процес американізації гендерної культури радикалізує також індивідуальну і колективну гендерну самосвідомість, то нашарування фемінізму на матріархальний сексизм та ідеологію прихованої жіночої надцінності породжує доволі небезпечні гібриди у сфері гендерної ідеології.

Ідеологія «переходу до ринку» виправдовує значні соціальні витрати, які супроводжують ринкові реформи, і, висуваючи ринкову раціональність та ефективність у якості основних пріоритетів, створює додаткові можливості для того, щоб розглядати погіршення становища жінок у сфері зайнятості та зниження їх соціальної захищеності як небажане, а всі витрати перекидати на плечі чоловіків, вважаючи їх неминучими для досягнення прогресу ринкової економіки.

Не випадково соціально-економічна модернізація в Україні сприяє створенню системи цінностей, у центрі якої перебуває ідея особистого успіху, яка є нібито незалежною від статевої сегрегації. І ця «нова» культура, яка сприймається чоловіками і жінками з вікової когорти молодих поколінь, мало сприяє вибудовуванню життєвих стратегій, які характеризуються адаптацією до соціальної кризи і розширенням меж життєвого вибору.

Тому на цьому тлі в соціо-гендерній свідомості часто виникає проблема подвійного стандарту: з одного боку толерантне ставлення до гендерної

рівності у різних сферах економічного й політичного життя, доступність професійної кар'єри та світу бізнесу для жінок, заснованих на стратегії егалітарних гендерних відносин. З іншого боку – утвердження під гаслами гендерної рівності ще більш жорсткого порядку соціо-гендерного домінування жінок. І цей порядок включає вже не лише й без того значну тіню владу, але і привілеї політико-економічного формату та придушення жалюгідних залишків маскулітних цінностей і моделей поведінки.

Висновки. Точка зору О. Кісь містить слушні твердження щодо формального статусу жінок, у відповідності до яких останні не мають достатньої, на погляд автора, влади над чоловіками. Зважаючи на ту обставину, що наше суспільство формально має патріархальну структуру, (начебо матріархату не може бути в принципі) і, виходячи з принципу гендерної рівності, в багатьох сферах суспільного життя жінки є формально-дискримінованими. Такими сферами, де виявляються маркери формальної дискримінованості, є процедура прийняття на роботу та розміри оплати праці, нижчі ніж у чоловіків. Із цього дійсно випливають дещо менші можливості зробити кар'єру, що пов'язано з об'єктивними чинниками (вагітність, народження дитини та догляд за нею). Виконання материнських функцій призводить до втрати професійних навичок і, після виходу з відпустки по догляду за дитиною, потребує певного часу на їх відновлення, що впливає на конкурентоспроможність порівняно з іншими кандидатами на ринку праці. У той же час, авторкою дещо проігноровано неформальні маркери влади, якими володіє жінка в українському суспільстві.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бахофен І. Материнское право / І. Бахофен. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/04.php
2. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. – Москва: Аспект Пресс, 1995. – 591 с.
3. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. – Київ: Наукова думка, 1974. – 160 с.
4. Кісь О. Кого оберігає берегиня, або матріархат як чоловічий винахід. – Режим доступу: <http://krona.org.ua/oksana-kis-kogo-oberiga-bereginya.html>
5. Кривоший О. П. Жінка в історії запорізького козацтва / О. П. Кривоший // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Жінки України: сучасний стан і перспективи» (20-24 червня 1995 року). – Київ, 1995. – С. 45-47.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу / І. Огієнко. – Волинь: Вінніпег, 1981. – 424 с.
7. Святненко І. О. Гендерна культура як соціологічний концепт: до постановки проблеми / І. О. Святненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2015. – Т. 10. – № 1. – С. 103-109.
8. Святненко І. О. Культурно-ціннісні складники української гендерної культури в соціосистемологічному вимірі / І. О. Святненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2015. – Т. 12. – № 1. – С. 86-91.
9. Святненко І. О. Візуальний символізм матріархально-кібелічних образів в міфологічних репрезентаціях гендерної культури / І. О. Святненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2016. – № 5. – С. 76-82.
10. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – Москва: Касталь, 1996. – 447 с.
11. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики / ред.-коорд. Романенко Ю. В. – Киев: Меркьюри-Подолье, 2016. – 369 с.

REFERENCES

1. Bahofen, I. *Materinskoє pravo [Parent law]*. Retrieved from: http://www.gumer.info/bogoslov_buks/relig/klass/04.php [in Russian].
2. Erasov, B.S. (1995). *Socialnaya kulturologiya [Social culturology]*. Moskva: Aspekt press [in Russian].
3. Zdorovega, N.I. (1974). *Narisi narodnoi vesilnoi obryadovosti na ukraini [Essays on folk wedding ceremonies in Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Kis, O. *Kogo oberigae bereginya, abo matriarxat yak cholovichij vinaxid [Whom protects the savage, or matriarchy as a male invention]*. Retrieved from: <http://krona.org.ua/oksana-kis-kogo-oberiga-bereginya.html> [in Ukrainian].
5. Krivosij, O.P. (1995). Zhinka v istorii zaporizkogo kozactva [A woman in the history of Zaporozhye Cossacks]. Proceeding from: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Zhinky Ukrainy: suchasnyi stan i perspektyvy» – International Scientific and Practical Conference «Women of Ukraine: Current State and Prospects»*. (pp. 45-47). Kyiv [in Ukrainian].
6. Ogienko, I. (Mitropolit Ilarion) (1981). *Doxristijanski viruvannya ukrainskogo narodu [The pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]*. Volin: Vinnipeg [in Ukrainian].
7. Svyatnenko, I.O. (2015). Genderna kultura yak sociologichnij koncept: do postanovki problem [Gender culture as a sociological concept: to the problem]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 10 (1), 103-109 [in Ukrainian].
8. Svyatnenko, I.O. (2015). Kulturno-cinnisni skladniki ukraїnskoї gendernoi kulturi v sociosistemologichnomu vimiri [Cultural and Values Components of Ukrainian Gender Culture in Socio-Systematic Dimension]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 12 (1), 86-91 [in Ukrainian].
9. Svyatnenko, I.O. (2016). Vizualnij simbolizm matriarxalno-kibelichnix obraziv v mifologichnix reprezentacijax gendernoi kulturi [Visual symbolism of matriarchal-cybelotypes in the mythological representations of gender culture]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, (5), 76-82 [in Ukrainian].
10. Fuko, M. (1996). *Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksualnosti [The need to truth: beyond knowledge, power and sexuality]*. Moskva: Kastal [in Russian].
11. *Etnicheskaya identichnost: sociosistemologicheskoe izmerenie geopolitiki [Ethnic identity: the socio-systemological dimension of geopolitics]*. (2016). Red.-koord. Romanenko, Yu.V. Kyiv: Merkyuri-Podole [in Russian].

Пархоменко Олег Іванович – аспірант
Класичний приватний університет
Адреса: 69000, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б
E-mail: parkhomenko_oleg@ukr.net

Parkhomenko O. – Postgraduate
Classic private university
Address: 70B, Zhukovskoho str., Zaporizhzhia, Ukraine
E-mail: parkhomenko_oleg@ukr.net

УДК 94(477)

doi: 10.15421/1717165

Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних наукахГ. Г. Кривчик, Дніпровський національний університет залізничного транспорту
ім. академіка В. Лазаряна, Дніпро, Україна

У статті розглянуто питання про застосування двох пар основних загальнонаукових методів пізнання – аналізу і синтезу, індукції та дедукції – в історичних дослідженнях. Наведено приклади використання означених методів видатними вітчизняними істориками.

Стверджується, що аналітичний метод, який означає розбирання, розчленування цілого на складові частини, допомагає виокремлювати в об'єкті історичного дослідження передусім такі проблеми, як розвиток економічних і політичних відносин, внутрішньої і зовнішньої політики держави, культурні процеси, а також питання політичної, громадської, науково-педагогічної, просвітницької, підприємницької (тощо) діяльності історичної особи. Щодо синтезу, то застосування цього методу в історичних науках передбачає визначення предмету дослідження (явища), відбір необхідного фактичного матеріалу та розкриття предмету дослідження за наміченим сюжетом.

Індукція передбачає перехід у процесі пізнання від окремого знання до загального, від накопичених у процесі пізнання достовірних окремих фактів до встановлення певних закономірностей історичного процесу, формулювання законів, які, у свою чергу, сприяють пізнанню окремих явищ, фактів, процесів, тобто слугують основою дедукції – переходу від загального до окремого. Тим самим дедуктивний метод значно полегшує і прискорює процес історичного дослідження та забезпечує зображення певного історичного явища на тлі загальних історичних процесів.

Ключові слова: аналіз; синтез; індукція; дедукція; методологія; пізнання; історична наука; історичний процес

Principal general research methods in historical sciencesG. G. Krivchik, Academician V. Lazaryan Dnipro National University of Railway Transport Named, Dnipro,
Ukraine

Most methodology works of scientific research were published in Soviet times, and therefore contain many ideological stamps. Part of the book is written somewhat arrogant and uninteresting. It raises objections and introduces some unnecessary concepts into the scientific circulation, in particular, the so-called methodological approach. The use of this concept, in our opinion, only complicates the understanding of the essence of scientific research, because between the subject and the object of research there are, firstly, methods as research tools, and, secondly, methodological principles, as the basic rules of use these tools. That's all.

The most important methods of any scientific research are such general scientific methods like analysis and synthesis. The first of these means disassembly, dismemberment of the whole into component parts, and the second -the assembly of parts into a single whole. Both of the methods are essential, because they derive from the very definition of science, which involves two interrelated processes - the study of existing and the creation of a new one.

Application of analysis in modern historical science helps to distinguish in the object of research, first of all, such basic problems as the development of economic and political relations, the internal and foreign policy of the state, cultural processes, etc. In historical works devoted to certain personalities (objects), the issues of political, social, scientific and educational, educational, entrepreneurial (and other) activities of the historical person are considered. Concerning synthesis, the application of this method involves the definition of the subject of research and the creation of the corresponding design; in historical sciences – the plot.

The second important pair of general scientific methods is induction and deduction. The induction involves the transition in the process of cognition from the individual knowledge to the general; from knowledge of a lesser degree of community to a greater degree of universality. In other words, it is a method of research and knowledge associated with the generalization of the results of observations and experiments.

Accumulation of reliable facts in the process of knowledge leads to the establishment of certain regularities, the creation of generalizations, axioms, the formulation of laws, which, in turn, contribute to the knowledge of certain phenomena, facts, processes, that is, serve as the basis of deduction – the transition from general to individual.

Methods of induction and deduction are extremely important for historical sciences. Using the method of induction,

---

Цитування даної статті: Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках / Г. Г. Кривчик // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 55-61.

Citation of this article: Krivchik, G.G. (2017). Osnovni zahalnonaukovi metody doslidzhennia v istorychnykh naukakh [Principal general research methods in historical sciences]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (12), 55-61.

Received: 15.12.2017

Accepted: 28.12.2017

the historian first explores the material and written historical sources, on the basis of which then reproduces the picture of the past, shows the vital activity of historical societies, the lives of individual personalities, historical processes and phenomena.

Instead, the method of deduction allows you to use already acquired material in the subject-practical cognitive activity, in the study of specific phenomena and facts.

Thus, this method greatly facilitates and accelerates the research process. Deduction also provides a process of studying a particular historical phenomenon against the background of common historical processes. Besides, at its disposal each scientific area has a peculiar methodological complex only to it. The task of the scientist is to choose in the whole great arsenal of methods the most effective and rational precisely for his research. However, despite the fact that historical sciences have their own special-historical methods of research in their methodological arsenal, the basis of any historical research are two pairs of general scientific methods: analysis-synthesis and induction-deduction, because they are essential in science, without their application is possible only a simple gathering of facts.

Keywords: analysis; synthesis; induction; deduction; methodology; cognition; history; historical process

Основные общенаучные методы исследования в исторических науках

Г. Г. Кривчик, Днепровский национальный университет железнодорожного транспорта им. академика В. Лазаряна, Днепр, Украина

В статье рассматривается вопрос о применении в исторических исследованиях двух пар общенаучных методов познания – анализа и синтеза, индукции и дедукции. Приводятся примеры использования указанных методов основоположниками отечественной исторической науки.

Утверждается, что аналитический метод, который означает разборку, расчленение целого объекта на отдельные компоненты, помогает выделять в объекте исторического исследования прежде всего такие проблемы, как развитие экономических и политических отношений, внутренней и внешней политики, культурные процессы, а также вопросы политической, общественной, научной, педагогической, предпринимательской (и т.д.) деятельности исторических персонажей. Что касается синтеза, то применение данного метода в исторических науках подразумевает определение предмета исследования (явления), отбор необходимого фактического материала и раскрытие предмета исследования в соответствии с разработанным сюжетом сочинения.

Индукция предусматривает переход в процессе познания от отдельного знания к общему, от накопленных в процессе исследования достоверных частных фактов к установлению закономерностей исторического процесса, формулированию законов общественного развития, которые, в свою очередь, содействуют познанию отдельных явлений, фактов, процессов, то есть служат основой для дедукции – перехода от общего к частному. Тем самым дедуктивный метод значительно облегчает и ускоряет процесс исторического познания, а также обеспечивает исследование определенного исторического явления в неразрывной связи с уже познанными историческими явлениями и процессами.

Ключевые слова: анализ; синтез; индукция; дедукция; методология; познание; исторические науки; исторический процесс

Постановка проблеми. До написання даної статті її автора спонукало ширше бажання допомогти молодим науковцям оволодіти методологією наукового дослідження, навичками застосування основних дослідницьких методів при написанні наукових творів. Адже знання й розуміння дослідницьких методів і принципів, вміння користуватися ними є головною ознакою професійного ставлення до наукової творчості, показником кваліфікації будь-якого науковця.

Між тим навіть просте ознайомлення з низкою дисертаційних творів та авторефератів дисертацій показує, що не всі молоді науковці достатньо володіють методологією наукового дослідження або принаймні не вміють чітко визначити методи свого дослідження, показати, як вони застосували в своїй роботі ці методи. Причому в першу чергу це стосується саме загальнонаукових методів дослідження. Відтак відповідні підрозділи часто написані формально, схожі одне на одне, буцімто написані під копірку. Складається враження, що дехто з них взагалі пише про методологію своєї творчості лише через те, що «так вимагається», а не заради обґрунтування дослідницької технології, як

це має бути. Тобто не має ніякого сумніву в тому, що питання методології науки, зокрема історичної, потребують актуалізації і подальшого дослідження з урахуванням наявної методологічної спадщини й часткового її переосмислення.

Аналіз досліджень і публікацій. На перший погляд здається, що на сьогодні ми маємо чимало літератури методологічного характеру. Зокрема, основам методології наукових досліджень присвячені монографії, підручники й навчальні посібники вітчизняних науковців: Г. І. Андреева [1], М. Т. Білухи [4], В. П. Бобилева [6], В. М. Кислого [8], В. В. Ковальчука [9], А. Є. Конверського [14], І. С. Пятницької-Позднякової [19] та ін. Особливо великий внесок у методологію науки зробили вчені-історики, серед яких: М. А. Барг [3], І. Я. Біск [5], І. Д. Ковальченко [11], М. П. Ковальський [10], В. Ф. Коломійцев [12], Б. Г. Могильницький [17], А. В. Санцевич [20], В. К. Якунін [22] та інші корифеї, які у свій час, поза сумнівом, відіграли величезну роль у розвитку вітчизняної науки, зокрема історичної. Однак, слід визнати, що більшість наявних праць із методології наукових досліджень створені в радянські часи й містять чимало ідео-

логічних штампів. Деякі з книг написані дещо зарозуміло й мовою, яка, правду кажучи, не у всіх читачів викликає бажання осмислити їх зміст. Викликає заперечення й уведення в науковий обіг деяких зайвих понять, зокрема, так званого методологічного підходу. Вживання цього поняття, на нашу думку, лише ускладнює розуміння суті наукового пошуку, адже між суб'єктом і об'єктом дослідження існують, по-перше, методи як інструменти дослідження, і, по-друге, методологічні принципи як основні правила користування цими інструментами. Ось і все. А поняття «підхід», що вживається деякими фахівцями, – як п'яте колесо до возу.

Метою даної статті є роз'яснення головних загальнонаукових методів – аналізу і синтезу, індукції й дедукції – та визначення їх ролі й можливостей саме в історичних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, наука – це сфера людської діяльності, функцією якої є розробка й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність на основі пізнання науковцем (суб'єктом дослідження) певних фактів, подій, речей, процесів (об'єкту дослідження). Для цього науковцем-дослідником застосовуються різноманітні загальнонаукові й спеціальні наукові методи, що створені та довели свою корисність і ефективність у процесі наукової практики.

Загальнонаукові методи пізнання – це методи, що застосовуються в усіх, або в багатьох, природничих, технічних і гуманітарних науках. При цьому обов'язковим у будь-якому науковому дослідженні є застосування двох пар методів: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, які тісно пов'язані між собою, взаємодіють одне з одним і саме в такому вигляді є могутніми знаряддями дослідження в усіх наукових галузях.

Найбільш важливими методами будь-якого наукового дослідження є такі загальнонаукові методи, як аналіз і синтез (від грец. *analysis* – розбирання, розчленування; *synthesis* – з'єднання). Вони є сутнісними, адже впливають із самого визначення науки, яка, за великим рахунком, передбачає два взаємопов'язаних процеси: вивчення наявного та творення нового.

Аналіз – це уявне чи реальне розкладання цілих об'єктів на їх складові елементи, подальше вивчення, класифікація останніх і, образно кажучи, їх розміщення на окремих полицях за певними властивостями, якостями, ознаками. Ними можуть бути в технічних та природничих науках, наприклад, розміри, функція, колір, форма, матеріал, потужність тощо; у фундаментальних і гуманітарних науках – окремі проблеми та питання.

Просте описання явища ще не є наукою. Зокрема, не можна іменувати науковими творами, скажімо, стародавні візантійські хроніки чи русько-українські літописи, що містили описання різноманітних подій в їх хронологічній послідовнос-

ті, як, наприклад у «Літописі Самовидця»: «На початку того року (1654) присланній бываєт от его царского пресвітлого величества Алексія Михайловича, всея Росіі самодержца, ближній боярин и дворецкій Василиій Василичевич Бутурлин из иними бояри и многими столниками и дворянами, великим послом до гетмана Хмельницкого на жадания его и усього войска запорозького, чинячи постанову, як мают зоставати под високодержавною его царського величества рукою... Того ж року, зараз на весну, его царское величество обвістивши през свого царського величества послов королеві его милости о своїх кривдах и о наступленіи на православну віру, уводячи римскую, а найбарзій унією стисненних християн, – ознаймуєт, же войною идет на короля полского... Того ж року слонце барзо мінілось у середу у спасівку першої недели...» [16, с. 352-354]. Щодо історії як науки, то вона починається лише тоді, коли чітко визначається об'єкт дослідження й відбувається перехід від використання суто хронологічної, порічної форми висвітлення минулого до проблемно-хронологічної форми, яка передбачає використання аналітичного методу. Так, першим науковим твором з української історії стала «Історія Малої Росії» Д. М. Бантиш-Каменського, який виділив у вітчизняному історичному процесі низку сюжетів «от водворення славян до уничтожения гетьманства» [2]. У сучасній історичній науці прийнято викремлювати такі основні проблеми, як розвиток економічних і політичних відносин, внутрішньої і зовнішньої політики держави, культурні процеси тощо. У всіх суспільних науках аналізуються також форми державного устрою, політичного режиму, державного врядування, політичні системи, особливості ідеології в певному суспільстві у порівнянні з іншими.

Аналітичний метод широко застосовується в історичних творах, що присвячені окремим персоналіям. Так, М. І. Костомаров, який у своїй фундаментальній праці «Руська історія в життєписаних визначних її діячів» намалював історичні портрети понад 70-ти осіб, кожному з них обов'язково зображував на загальноісторичному тлі, показував її родовід, формування світогляду, життєвий шлях, досягнення, внесок у розвиток держави, роль в історії [15]. Зокрема, підрозділ про князя Костянтина Костянтиновича Острозького починається зі слів про те, що «у XIV ст., коли у Східній Русі Москва заклала собою зародки єдиної Російської держави, на заході здійснювалися перевороти, які схиляли другу половину Русі до відчуження від руського світу». Далі дається характеристика його пращурів: Федора Острозького, «знаменитого своєю боротьбою за Русь проти Польщі», його правнука Костянтина Івановича, гетьмана Литовського. Детально аналізується діяльність самого кн. Костянтина Костянтиновича, київського воєводи і одного з найвидатніших людей тієї епохи, який, за

словами М. І. Костомарова, «не відзначався ні військовими подвигами, ні державними діяннями», але «знаходився у центрі розумової, діяльності, яка виникла в той час на Русі», «був рушієм розумово-релігійного відродження в польській Русі», сприяв створенню в Україні книгодрукування, відкрив у Острозі «головну школу», що стала «родоначальницею вищих навчальних закладів у Руській землі». У наш час при розгляді тих чи інших персоналій зазвичай прийнято виокремлювати такі питання, як умови формування особистості, політична, громадська, науково-педагогічна, просвітницька, підприємницька (тощо) діяльність ім'ярек.

Однак, яким би цінним і важливим не був аналіз, він ніякою мірою не є самоціллю, «кінцевою зупинкою» наукового дослідження. Він є лише основою та матеріалом для здійснення синтезу. Якщо завданням аналітичного методу є виявлення внутрішньої конструкції певного об'єкта, то застосування синтезу, навпаки, має призвести до з'єднання компонентів складного явища, створення нової конструкції з певною метою, певною функцією і за певним планом дослідника. У технічних науках це може бути створення певного механізму, у фізико-математичних науках – розв'язання певної задачі, у гуманітарних науках, зокрема в історії, – висвітлення явищ, що відбувалися в минулому і які прийнято визначати, як предмет історичного дослідження. Наприклад: «Інтелектуальний потенціал української політичної думки на зламі XIX-XX століть», «Україна між двома революціями: бонапартизм влади і суспільна радикалізація. 1907-1914 рр.», «Революційні процеси в Україні після повалення самодержавства», «Директорія в боротьбі за відновлення УНР» тощо [20]. Подібно до того, як це робиться в художній літературі, предмет історичного дослідження розкривається за певним сюжетом. Адже, на відміну від інших наук, історії властиві деякі ознаки художньої творчості.

Друга важлива пара загальнонаукових методів – це індукція та дедукція. Індукція (від лат. *induction* – наведення) перехід у процесі пізнання від окремого знання до загального; від знання меншого ступеню спільності до знання більшого ступеню загальності. Іншими словами – це метод дослідження та пізнання, що пов'язаний з узагальненням результатів спостережень та експериментів. У індукції розкриваються механізми виникнення загального знання. Особливістю індукції є її ймовірнісний характер, тобто якщо вихідні посилки вірні, то висновок може бути лише вірогідно істинним, тобто індукція не гарантує досягнення істини, а лише «наводить» на неї. Кожна істина має бути підтверджена практикою.

Приклади індукції містяться в багатьох творах детективного жанру, зокрема в оповіданнях Конан Дойла про Шерлока Холмса. Розслідуючи кожен злочин, детектив підмічає низку дрібниць, збирає

їх до купи й кінець кінцем розв'язує складне пошукове завдання. Так, у оповіданні «Ряба стрічка» знайий детектив при розслідуванні замаху на вбивство однієї молодої жінки й смерті іншої, об'єднує низку даних: в жіночу кімнату не можна потрапити ні через вікно, ні через двері; її ліжко було прикріплено до підлоги; дзвінок над ліжком для виклику слуг є фальшивим і слугує лише в якості містка, що зв'язує простір над ліжком з вентилятором, а той – із сусідньою кімнатою, де знаходився вбивця – вітчм жінки; вітчм любить оточувати себе всілякими екзотичними тваринами; в його кімнаті знайдено невелику чашку з молоком; вітчм зацікавлений у смерті обох своїх падчерок, оскільки саме йому належатиме тоді все майно. Висновок – старша сестра померла від отруйної змії; життя молодшої сестри загрожує та ж сама небезпека [13, с. 150-170].

Накопичення достовірних фактів у процесі пізнання рано чи пізно призводить до отримання загальних суджень, встановлення певних закономірностей, узагальнень, аксіом, формулювання законів, істинності яких доводиться практикою. Кінцева функція індукції в процесі пізнання – це розробка наукових теоретичних систем як сукупності фактів, поглядів, ідей, що пояснюють явища матеріального й духовного світів. Серед таких систем, до речі, чимало належить видатним українським ученим: О. О. Потебні (філософсько-психологічна теорія мови); В. В. Вернадському (учення про біосферу і ноосферу); І. І. Мечникову (фагоцитарна теорія імунітету); І. П. Пулюю (природа та механізми виникнення X-променів); Є. О. Патону і Б. Є Патону (теоретичні основи автоматичного і напівавтоматичного електрозварювання); В. М. Глушкову (загальна теорія автоматів та дискретних перетворювачів) та ін.

У свою чергу, виявлені на основі емпіричних фактів та теоретичних суджень закономірності, встановлені аксіоми та розроблені теорії в подальшому виконують роль вихідної основи для нових суджень та наукових досліджень. Тобто процес пізнання йде в зворотній бік – не від окремих фактів до отримання загального, тобто до отримання загальної картини подій, явищ, процесів, а навпаки – від загального знання певної системи речей до встановлення окремого, одиничного. Такий метод має назву дедукції (від лат. «*deduction*» – виведення). У найбільш простому вигляді дедуктивним є наступне судження: «Усі демократичні держави мають розвинену багатопартійну систему. У країні «Z» існувала лише одна партія. Країна «Z» не була демократичною. Або так: «У правових державах влада діє виключно в межах конституції та законів держави, тут діє правило: «один закон для всіх». Цього не можна сказати про країну «Y». Країна «Y» не є правовою державою».

При цьому, однак, слід мати на увазі, що істинність отриманого результату прямо залежить від

істинності вихідного загального знання. Хибна або неповна основа, на якій базуються наші судження, призводить до помилкових суджень і результатів. Подібно до тих, що допустив відомий російський етністорик Ю. Д. Петухов, який у своєму творі «Першоджерела Русів» спочатку висловив сумнівну концепцію про створення богами Русів як першого «суперетносу» на землі, а потім «відшукував» по всьому світові їх нащадків: у Месопотамії, в Іудеї, у Стародавньому Єгипті, в Індії, у Європі тощо [18]. Утім, не так далеко від росіян відійшли вітчизняні творці «теорії» ще одного «суперетносу» – біблейських галілеян – античних галлів – сучасних галичан [7]. Оцінюючи подібні «методології», можна зауважити, що, скажімо, слова «кит», «кіт», «кат» «кут», «кутя» тощо також мають очевидну схожість, але це аж ніяк не свідчить, що вони означають речі одного порядку. Основа дедукції має бути міцною й бездоганною, підтвердженою очевидними фактами й перевірною практикою. Бо, як кажуть у народі, на вербі груші не ростуть, на дубі вишні не рясніють.

Методи індукції та дедукції надзвичайно важливі для історичних наук. Користуючись методом індукції, історик насамперед досліджує матеріальні й письмові історичні джерела, на основі яких відтворює картину минулого, показує життєдіяльність історичних суспільств, життя окремих персоналій, історичні процеси й явища. Метод дедукції, по-перше, дозволяє використовувати вже набутий матеріал – як власний, так і чужий – у предметно-практичній пізнавальній діяльності, при вивченні конкретних явищ і фактів. Тим самим він значно полегшує й прискорює процес дослідження. По-друге, дедукція забезпечує процес дослідження певного історичного явища на тлі загальних історичних процесів. По-третє, дедуктивний метод дозволяє прийняти вірне практичне рішення в певній ситуації. Повертаючись до наведеного прикладу про розслідування Шерлока Холмса, відзначимо

його заключне, дедуктивне, ключове судження, що впливає із загальної картини злочину: вбивцею є вітчим двох сестер, його потрібно негайно заарештувати [13, с. 169].

Крім зазначених загальнонаукових і обов'язкових для будь-якого наукового дослідження методів, у процесі розвитку науки створена низка інших загальнонаукових методів, які використовуються дослідником за необхідністю й поділяються на емпіричні методи (експеримент, вимірювання, спостереження, моделювання, анкетування, опитування, тестування, інтерв'ювання тощо) і теоретичні методи (математичне моделювання, системно-структурний, порівняльний, логіко-лінгвістичний, абстрагування, ідеалізація, історичний тощо). Кожна наукова галузь має у своєму розпорядженні властивий тільки їй методологічний комплекс. Однак, останнім часом особливо плідним стає використання тих методів, що раніше не вважалися характерними для тієї чи іншої наукової галузі, зокрема, запозичення деяких методів із методологічного комплексу математичних наук гуманітарними науками й навпаки. Завдання вченого – вибрати у всьому великому арсеналі методів найбільш ефективні й раціональні саме для його дослідження. Або, за браком таких, створити власні.

Висновки. Хоча історичні науки мають у своєму методологічному арсеналі власні, спеціально-історичні методи дослідження, головними для будь-яких історичних досліджень завжди мають бути дві пари загальнонаукових методів: аналіз-синтез та індукція-дедукція, адже вони є сутнісними в науці, без їх застосування можливе лише просте збирання фактів. Наведені у даній статті приклади свідчать про те, що означеними методами вміло й ефективно користувалися основоположники вітчизняної історіографії, методологічний досвід яких являє собою не меншу цінність, ніж зміст їх праць.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Андреев Г. И. Основы научной работы и оформление результатов научной деятельности: учеб. пособ. / Г. И. Андреев, С. А. Смирнов, В. А. Тихомиров. – Москва: Финансы и статистика, 2004. – 272 с.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Репринт. изд. 1903 г. / Д.Н. Бантыш-Каменский. – Москва: Direkt MEDIA, 2014. – 653 с.
3. Барг М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. – Москва: Наука, 1984. – 344 с.
4. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: підручник / М. Т. Білуха. – Київ: АБУ, 2002. – 480 с.
5. Биск И. Я. Методология истории: курс лекций / И. Я. Биск. – Иваново: ИГУ, 2007. – 236 с.
6. Бобилев В. П. Методологія та організація наукових досліджень: підручник / В. П. Бобилев, І. І. Иванов, Ю. С. Пройдак. – Дніпро: ІМА-прес, 2014. – 644 с.
7. Каганець І. Етнічна основа християнства: гали-галілеяни-тиверці / І. Каганець. – Режим доступу: www.ar25.org/article/etnichna-osnova-hrystyyanstva-davny-galileyany-tiverci/html.
8. Кислий В. М. Організація наукових досліджень: навч. посіб. / В. М. Кислий. – Суми: Університетська книга, 2011. – 224 с.
9. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень підручник: навч. посіб. / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Київ: Професіонал, 2004. – 216 с.
10. Ковальський М. П. Основи науково-дослідницької та самостійної роботи студентів : Метод. посіб. / М. П. Ковальський. – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2002. – 88 с.

11. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – Москва: Наука, 2003. – 486 с.
12. Коломийцев В. Ф. Методология истории (от источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
13. Конан Дойл Артур. Рассказы. Пер. с англ. – Москва: Худож. лит., 1982. – 368 с.
14. Конверський А. Є. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. / А. Є. Конверський, В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко та ін.; за ред. А. Є. Конверського. – Київ: Центр навч. літ-ри, 2010. – 352 с.
15. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – М.: ЭКСМО, 2011. – 1024 с.
16. Літопис Самовидця // Спалах у темряві: середина XVII ст. Історія України в прозових творах та документах / Упоряд. і авт. передм. О. І. Гуржій. – Київ: Україна, 2001. – С. 338-362.
17. Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории / Б. Г. Могильницкий. – Москва: Высшая школа, 1989. – 175 с.
18. Петухов Ю. Д. Первоисточники Русов / Ю. Петухов. – Москва: Алгоритм: Эксмо, 2009. – 464 с.
19. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі: навч. посіб. / І. С. П'ятницька-Позднякова. – Київ: Центр навч. літ-ри, 2003. – 116 с.
20. Санцевич А. В. Методика исторического исследования / А. В. Санцевич; АН УССР, Институт истории. – 2-е изд., перераб., доп. – Київ: Наук. думка, 1990. – 210 с.
21. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – Київ: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
22. Якунин В. К. Методология истории (в контексте историографической практики) / В. К. Якунин. – Днепр: РВВ ДНУ, 2012. – 72 с.

REFERENCES

1. Andreev, G. I. (2004). *Osnovni nauchnoy raboty i oformlenie rezultatov nauchnoy deyatel'nosti: ucheb. posobie [The basics of scientific work and formalization of research findings: manual]*. Moscow: Finance and statistics. [in Russian].
2. Bantush-Kamensky, D. N. (2014). *Istoriya Maloy Rossii. Ot vodvorennya slavyan v sey strane do unichtozheniya getmanstva. Reprint. izd. 1903 g. [Little Russia. From settlement of the Slavs in this country till destruction of the Hetmanate. Reprint. ed. 1903]*. Moscow: Direkt MEDIA [in Russian].
3. Barg, M. A. (1984). *Kategorii i metody istoricheskoy nauki [Categories and methods of historical science]*. Moscow: Nauka [in Russian].
4. Bilukha, M. T. (2002). *Metodologiya naukovikh doslidzhen': textbook [Methodology of scientific research: textbook]*. Kiev: ABU [in Ukrainian].
5. Bisk, I. Ya. (2007). *Metodologiya istorii: kurs lekcij [Methodology of history: a course of lectures]*. Ivanovo: IGU [in Russian].
6. Bobiliev, V. P. (2014). *Metodologiya ta organizatsiya naukovykh doslidzhen': textbook [Methodology and organization of scientific research: textbook]*. Dnipro: IMA-press [in Ukrainian].
7. Kaganets, I. *Etnichna osnova khrystyianstva: gally-galileans-tivertsy [The Ethnic Basis of Christianity: galls-galileans-tivertsy]*. Retrieved from: www.ar25.org/article/etnichna-osnova-hrystyianstva-davny-galileyany-tiverci/html [in Ukrainian].
8. Kyslyy, V. M. (2011). *Organizatsiya naukovykh doslidgen': ucheb. posobie [Organization of scientific researches: manual]*. Sumy: University book [in Ukrainian].
9. Koval'chuk, V. V. (2004). *Osnovy naukovykh doslidgen' pidruchnyk: navch. posobie [Fundamentals of scientific research textbook: manual]*. Kiev: Professional [in Ukrainian].
10. Koval's'kyu, M. P. *Osnovy naukovykh doslidnyts'koyi ta samostiyanoi roboty studentiv: Metod. posib. [Fundamentals of research and independent study of students: teacher edition]*. Ostroh: National university «Ostroh Academy» [in Ukrainian].
11. Koval'chenko, I. D. (2003). *Metody istoricheskogo issledovaniya [Methods of historical research]*. Moscow: Nauka [in Russian].
12. Kolomijcev, V. F. (2001). *Metodologiya istorii (ot istochnika k issledovaniyu) [Methodology of history (from source to investigation)]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
13. Doyle, A. C. (1982). *Rasskazi [Stories]*. Moscow [in Russian].
14. Konvers'kyu, A. Ye. (2010). *Osnovy metodolohiyi ta orhanizatsiyi naukovykh doslidzhen': navch. posib. [Fundamentals of methodology and organization of scientific research: manual]*. Kyiv: Center of Educational Literature [in Ukrainian].
15. Kostomarov, N. I. (2011). *Russkaya istoriya v zhizneopisaniyakh yeye glavneyshikh deyateley [Russian history in the biographies of its leading figures]*. Moscow: EKSMO [in Russian].
16. Litopys Samovydytsya. (2001). *Spalakh u temryavi: seredyna XVII st. Istoriya Ukrayiny v prozovykh tvorakh ta dokumentakh [Flash in the dark: middle of the XVII century. History of Ukraine in prose works and documents]* (pp. 338-362). Kiev. [in Ukrainian].

17. Mogil'nickij, B. G. (1989). *Vvedenie v metodologiyu istorii [Introduction to the methodology of history]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
18. Petukhov, Yu. D. (2009). *Pervoistoki rusov [The beginnings of the Rus]*. Moscow: Algoritm [in Russian].
19. Pyatnitska-Pozdnyakova, I. S. (2003). *Osnovy naukovykh doslidzhen' u vyshchyy shkoli: navch. posib. [Fundamentals of scientific research in Higher Education: manual]*. Kyiv: Center of Educational Literature [in Ukrainian].
20. Sancevich, A. V. (1990). *Metodika istoricheskogo issledovaniya [Methods of historical research]* (2nd ed., rev.). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
21. Litvin, V. M. (2007). *Ukrayina: politychna istoriya. XX – pochatok XXI st [Ukraine: Political History. XX – the beginning of the XXI century]*. Kiev: Parliamentary publishing house [in Ukrainian].
22. Yakunin, V. K. (2012). *Metodologiya istorii (v kontekste istoriograficheskoy praktiki) [Methodology of history (in the context of historiographical practice)]*. Dnipro: RVV DNY [in Ukrainian].

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет залізничного транспорту
ім. академіка В. Лазаряна
Адреса: 49010, м. Дніпро, вул. Лазаряна, 2
E-mail: gena.krivchik@ukr.net

Krivchik Gennadij G. – Full Prof. Dr.
Academician V. Lazaryan Dnipro National University of Railway Transport
Address: 2, Lazaryana str., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: gena.krivchik@ukr.net

УДК 323.2

doi: 10.15421/1717166

Місце дебатних практик в діяльності міжнародних неурядових організаційН. С. Конон, І. Д. Авдєєва, Дніпровський національний університет імені О. Гончара,
Дніпро, Україна

У роботі охарактеризовано дебатну технологію як інструмент розповсюдження та закріплення демократичних цінностей. Встановлено, що дебати як технологія комунікації допомагають дивитися на речі з різних сторін; ставити запитання до розв'язання суті справи або проблеми; знаходити факти і розвивати кмітливість, логіку та аргументацію, критичне мислення, що є основними навичками людини, яка живе в демократичному суспільстві. Дебати закликають до рішень і є процесом перспективи для розвинутої людини з ліберальними цінностями. Оцінено вплив від використання дебатних практик на розвиток мислення людини та формування її цінностей. Охарактеризовано закономірності популярності дебатів у сучасному світі, залученості молоді до дебатної спільноти та зацікавленості мільйонів глядачів у публічних дебатах. З'ясовано перспективність дебатного руху, обумовлену їх популярністю у світі та зростанням кількості профільних організацій. Оцінено взаємозв'язок комунікативних технологій з процесами демократизації у світі і особливо на пострадянському просторі. Встановлено, що дебати є безпосереднім інструментом реалізації демократії міжнародними неурядовими організаціями.

Ключові слова: дебатна практика; демократія; діалог; комунікація; суспільство; неурядова організація; громадянське суспільство

Place of debate practice in activities of international non-governmental organizations

N. E. Konon, I. D. Avdieieva, O. Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

The paper describes debatable technology as a tool for the dissemination and consolidation of democratic values. Debate is a specially organized, clearly structured public exchange of views between the two sides on a topic of relevance for the conviction of a third party. It has been established that debate as a technology of communication helps to look at things from different sides; ask questions to resolve the matter or problems; find the facts and develop intelligence, logic and argumentation, critical thinking, which are the basic skills of a person who lives in a democratic society. The debate, as a form of youth activity, first settled in the United States and Britain at the beginning of the 20th century, is a specially organized, clearly structured public exchange of views between the two sides on an urgent topic for the conviction of a third party. The mission of the program is to promote the values of a democratic society, to develop mutual understanding and cooperation between countries and peoples. Moreover debate is not only an educational methodology but also an integral part of the scientific democratic institutions since the times of ancient Greece. Each debate is called for decisions. Therefore, debate is a direct tool for the realization of democracy, as young people develop the most important skills and values for a liberal in the spirit of a person living in a democratic society. Today, the debate is a trend in the world. Thousands of young people are attracted to the debate community, and millions of spectators watch television debates. Prospects for the debate due to their popularity in the world and the growing number of profile organizations in the world, as well as already planned activities for the next 5 years. Consequently, the laws of the use of communicative technologies and the consolidation of democratic values in the consciousness of a person living in a liberal society are analyzed. It has been established that the debate is an instrument of international non-governmental organizations to maintain democratization in the post-Soviet space and in the world as a whole. The advantages of this study are in the new approach to understanding the tools of democratization.

Keywords: debate practice; democracy; dialogue; communication; society; non-governmental organization; civil society

Место дебатных практик в деятельности международных неправительственных организаций

Н. Е. Конон, И. Д. Авдеева, Днепропетровский национальный университет имени О. Гончара, Днепр, Украина

В работе охарактеризована дебатная технология как инструмент распространения и закрепления демократических ценностей. Установлено, что дебаты как технология коммуникации помогают смотреть на вещи с разных сторон; задавать вопросы, которые могут помочь в решении сути дела или проблемы; находить

Цитування даної статті: Конон Н. С., Авдєєва І. Д. Місце дебатних практик в діяльності міжнародних неурядових організацій / Н. С. Конон, І. Д. Авдєєва // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 12. – С. 62-67.

Citation of this article: Konon, N.E. & Avdieieva, I.D. (2017). Osnovni zahalnonaukovi metody doslidzhennia v istorychnykh naukakh [Place of debate practice in activities of international non-governmental organizations]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (12), 62-67.

Received: 17.12.2017

Accepted: 27.12.2017

факты и развивать сообразительность, логику и аргументацию, критическое мышление, что являются основными навыками человека, живущего в демократическом обществе. Дебаты призывают к решениям и являются процессом перспективы для развитого человека с либеральными ценностями. Оценено влияние использования дебатных практик на развитие мышления человека и формирование его ценностей. Охарактеризованы закономерности популярности дебатов в современном мире, вовлеченности молодежи в дебатное сообщество и заинтересованности миллионов зрителей в публичных дебатах. Выяснена перспективность дебатного движения, обусловленная их популярностью в мире и ростом количества профильных организаций. Оценена взаимосвязь коммуникативных технологий с процессами демократизации в мире и особенно на постсоветском пространстве. Установлено, что дебаты являются непосредственным инструментом реализации демократии международными неправительственными организациями.

Ключевые слова: дебятная практика; демократия; диалог; коммуникация; общество; неправительственная организация; гражданское общество

Постановка проблеми. На сьогодні дебати є трендом у світі. Заключні дебати між кандидатами в президенти США від Демократичної і Республіканської партій Хілларі Клінтон і Дональдом Трампом подивилися 71,6 млн. телеглядачів. Статистику надала компанія Nielsen, повідомляє Associated Press.

Вони посіли третє місце в американській історії. Рекордними були перші дебати між цими кандидатами: їх дивилися 84 млн. чоловік. На другій позиції дебати 1980 року між кандидатами Джиммі Картером і Рональдом Рейганом – 80,6 млн. глядачів. В агентстві уточнили, що дані результати не включають перегляди дебатов онлайн. Це є прямим доказом популярності дебатов.

Дебатні практики для демократизації пострадянських суспільств використовуються з кінця ХХ сторіччя. Перші тренінги з технології в Україні проводилися у 1996-1998 роках. Піонерами розвитку дебатов в Україні стали міжнародний фонд «Відродження» та НУО «Вчитель за демократію та партнерство», на початку ХХІ століття до них долучилися: молодіжний клуб «Співдружність», ГО «Нове Бачення», Дебатна Академія, Федерация дебатов України. У той же час з 1995 року у Республіці Білорусь здійснює діяльність ОО «Новий клуб спілкування». У Литві діє Навчальний дебатний центр (EDC), який є неурядовою та некомерційною організацією, заснованою Фондом відкритого суспільства у Литві. Він був зареєстрований в Друскінінкай у 1999 р.

Основним координатором дебатних проєктів є міжнародна дебатна організація IDEA. Організація була створена в 1999 році для координації пілотних дебатних програм Фонду «Відкрите суспільство». Сьогодні це мережа міжнародних організацій, які займаються розвитком дебатов та пов'язаних із ними форм діяльності, надаючи молодим людям можливість висловитися й бути почутими.

Аналіз досліджень та публікацій. До вивчення дебатов як освітньої технології та інструменту реалізації демократизації зверталось чимало вітчизняних і зарубіжних

вчених та практиків. Вагомий внесок у розбудову теоретичної бази феномену дебатів внесли М. Ліпман, Міхаель В. Фріман, А. Шнайдер, К. Ненсі, А. Ж. Фреєли, Р. Грей та ін. Серед вітчизняних дослідників необхідно звернути увагу на роботи: О. І. Пометун, Л. М. Пилипчатина, І. М. Сущенко, І. О. Баранова, О. В. Зими, М. Е. Масютіна та ін. Не дивлячись на те, що дебати як явище досить активно досліджуються у сучасній науці, науковці більше уваги приділяють вивченню дебатної технології, а не впливу даного феномену на розвиток суспільства, критичного мислення в особистості та розвиток демократичних цінностей.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є проведення комплексного аналізу дебатних практик як інструменту демократизації.

Виклад основного матеріалу. Дебати – це спеціально організований, чітко структурований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної теми для переконання третьої сторони.

Дебати в сучасному світі широко представлені в програмах навчальних закладів США, Канади, Великої Британії та інших країн Європи і Азії як окремий предмет, факультатив або частина курсу з комунікації чи ораторського мистецтва. Вони розглядаються як ефективна педагогічна технологія і використовуються на уроках з предметів, де зміст навчання потребує обговорення суперечливих тем. Окрім того, дебати є однією з найпоширеніших форм позакласної діяльності: шкільні та студентські турніри в усьому світі, міжнародні чемпіонати, дебатні організації, об'єднують сотні клубів. Підтримка дебатного руху національними урядами, громадськими і міжнародними організаціями свідчить про їх популярність та значний потенціал для інтелектуального розвитку молоді.

У сучасному суспільстві дебати відбуваються в парламентах і на телеекранах, у вузах і школах, а часто і в повсякденному житті. У даному випадку під дебатами розуміють обговорення питання за наявності різних точок зору, поглядів на

нього. Такі дебати зазвичай носять неформальний характер і ведуться без правил. Усунути цей недолік покликані «формальні» дебати, що мають певний регламент – так званий формат.

У цьому сенсі дебати являють собою формалізоване обговорення, побудоване на основі заздалегідь фіксованих виступів учасників – представників двох команд-суперників (груп). Простіше кажучи, опоненти не поливають один одного з пляшок і не махають кулаками, а виступають у суворій послідовності відповідно до регламенту.

Очевидно, що діалог як форма мовної комунікації (і суперечка як його вид) з'явився удалекій давнині, коли людина не погоджувалася з іншою у деяких питаннях. Адже суперечка – природний для людини стан. Саме в суперечці, як відомо, народжується істина, а із зіткнення думок – об'єктивне знання. Відомо: ще великий грецький мислитель Сократ намагався спровокувати суперечку, щоб виявити помилки співвітчизників. Його учень Платон записав свої ідеї у формі діалогів. Диспути між політичними діячами нерідко набували крайніх форм, були характерні для повсякденного життя античного світу. Формальну завершеність дебати набули до Середньовіччя. Скільки чортів може поміститися на вістрі голки – характерна тема палких теологічних суперечок тих часів. Новий час – епоха становлення західної демократії. Її основний принцип – реалізація волі більшості зі збереженням прав меншості.

Однак, умовою виникнення діалогу й суперечки було не тільки вміння розмовляти якоюсь мовою – багато хто застосовував у якості «аргументу, що не потребує доказів» велику дубину вождя, наказ старійшини чи силу війська. Навіть у ХХ столітті була широко поширена думка про те, що «аргумент, озброєний пістолетом, переконуює краще, ніж просто аргумент».

Але чи потрібно вчитися мистецтву суперечки, вмінню переконувати слухачів і опонентів? Кожен, хто хоч раз виступав перед аудиторією, у кого тремтіли руки, а мова ставала ватною, хто добре уявляв тему виступу, але не міг сформулювати свої думки, той, без сумніву, відповідь: «Так!». Є думка, що досить прочитати книгу з викладом основ ораторського мистецтва, і лаври Цицерона стануть вашими. Якщо вам достатньо знати, чим аспект відрізняється від аргументу, а фабула від композиції – сміливо беріться за читання. Якщо ж ваша мета – навчитися невимусовно розмовляти з аудиторією, то єдиний учитель практика [3].

За останні два-три століття суспільство стійко рухається до демократії, діалогу та дебатов. Ця форма комунікації довела свою життєздатність і

ефективність, оскільки в новий час тільки «відкрите суспільство» може існувати й розвиватися протягом довгого часу, пристосовуючись до швидко змінюваних умов. Замкнені ж системи, де панує повна однотайність і стабільність, а люди – слухняні виконавці рішень «владної вертикалі», приречені на саморуйнування.

Вперше цю дилему сформулював австрійський філософ Карл Поппер, який провів більшу частину життя в Англії, де і написав одну зі своїх основних робіт «Відкрите суспільство і його вороги» (1945). У ній Поппер пише, що вірить в існування абсолютної істини, але не вірить тому, хто вважає, що володіє нею. Він стверджує те, що знання постійно збільшується й висновки є тимчасовими, і воно вдосконалюється тільки за рахунок спростування – суворій громадській перевірки ідей і думок [9].

У даній роботі Карл Поппер підкреслює особливу цінність розвитку у вільної людини критичного (недогматичного) мислення, тобто спільного процесу діалогу й відкритого обговорення тих чи інших проблем. Оскільки мислення людини носить мовний характер, необхідно, на думку Поппера, розвивати вміння мислити самостійно й відстоювати та доводити власну думку, переконуючи інших у своїй правоті. Саме тут підкреслюється важливість дебатов як форми переконання. Учасник дискусії сподівається змінити позицію інших щодо того, що є кращим або правильним.

Дебати, як вид молодіжної діяльності, вперше сформувалися в США й Великобританії на початку ХХ століття. Місія програми – утвердження цінностей демократичного суспільства, розвиток взаєморозуміння та співпраці між країнами і народами.

Сьогодні вже відомо, що навчальні дебати є важливим засобом розвитку в людини навичок критичного мислення й аргументованого висловлювання. Метою навчання веденню дебатов і поширення цієї освітньої технології не є підготовка до змагань, турнірів чи показових ігор, хоча й вони – складова навчання. Лише «грати в дебати» замало, найбільшого результату в розвитку дитини можна досягти, якщо навчити її знаходити суперечності, контрверсійність інформації, будувати захищені від нападів докази, підтверджувати їх прикладами тощо. Навчальні дебати також формують в учнів уміння уважно прислуховуватися до контраргументів і розмірковувати над відповідями.

Остін Фрілі і Девід Стейнберг (Freeley A. & Steinberg D.) у виданні «Аргументація і дебати: критичне мислення для аргументованого прийняття рішень» розглядають дебати як процес дослідження і переконання, пошук вмотивова-

ного судження про пропозицію. Вони вважають, що люди можуть використовувати дебати, щоб досягти власного розуміння; можливо, особи або групи використовують їх, щоб змінити спосіб мислення інших. На їхню думку, дебати означають процес розгляду різних точок зору та вироблення суджень із певної теми, щоб за допомогою обговорення дійти рішення на власний розсуд або переконати інших погодитися з ним. Вони зазначають, що «дебати як вправи, які використовуються в класі, і як метод мислення і поведінки унікально забезпечують розвиток кожного з цього набору навичок. Починаючи з класичних часів, дебати були одним з кращих методів вивчення і звернення до принципів критичного мислення» [4].

Важливою є думка Ненсі Клаксон (Claxton Nancy), яка вважає дебати не лише освітньою методологією, а й невід'ємною частиною наукових демократичних інститутів, починаючи з часів Стародавньої Греції [5].

Дебати як форма ведення суперечки відрізняються від просто логічної аргументації, яка лише перевіряє речі на предмет послідовності з точки зору аксіом, а також від суперечки про факти, в якій цікавляться тільки тим, що сталося або не відбулося. Хоча логічна послідовність, фактична точність, як втім і емоційна апеляція до публіки, є важливими елементами переконання. В дебатах одна сторона часто превалює над іншою завдяки презентації більш якісного змісту і/або структури розгляду проблеми.

Кожні дебати мають закликати до рішень. Це процес перспективи. Рішення є сумою представлених аргументів та ідей. Деякі ідеї є важливішими за інші і можуть бути пов'язані між собою складними взаємозв'язками. Дебатери мають допомагати аудиторії зважувати думки та проблеми таким чином, щоб вона могла прийняти логічне рішення. Тоді, як багато інших видів дискусій закликають людей «вивчати далі», дебати наприкінці вимагають рішення або стосовно проблеми, що обговорюється, або того, хто провів кращу роботу, захищаючи чи заперечуючи проблему. Ця фаза прийняття рішення уможлиблює завершення дискусії та змушує учасників ставитися до захисту того чи іншого аспекту проблеми із зацікавленістю та відповідальністю.

Не кожні дебати містять усі ці елементи, але, на нашу думку, такі характеристики є важливими для дебатів. Це ті концептуальні компоненти, на використання яких учителі мають стимулювати учнів під час дебатів у класі. Вони, на наш погляд, є основою того, як люди вчаться один в одного та зростають через комунікацію.

Програма дебатів також є ефективною педа-

гогічною технологією, яка сприяє розвитку логічного й критичного мислення, комунікативної культури та навичок публічного виступу.

Дебати розвивають в молодих людях навички, необхідні для ефективного спілкування у будь-якій сфері людської діяльності, зокрема парламентської, виробляють критичне мислення, будучи одночасно популярним видом інтелектуального дозвілля. Участь в програмі дає можливість розвинути вміння працювати в команді, здатність концентруватися на суті проблеми і відстоювати непопулярні рішення.

Дебати розвивають критичне мислення, формують навички переконливої аргументації, публічних виступів, розвивають усне та письмове мовлення, сприяють ефективному спілкуванню.

Вони допомагають дивитися на речі з різних сторін; ставити запитання щодо розв'язання суті справи або проблеми; знаходити факти і розвивати кмітливість, логіку та аргументацію, що допоможе переконати інших людей у правильності вашої позиції. Людина, яка пройшла школу дебатів, має безперечну перевагу над іншими громадянами, бо на її боці буде сила знання. Завдяки цьому стає можливою організація процесу власного мислення, викладення думки зрозуміло, чітко, ефективно й переконливо.

Прийоми та засоби спілкування з людьми, котрим навчають дебати, дуже швидко реалізуються, адже кордони стають більш прозорими, зростає потреба в обміні інформацією, думками тощо. Людині в демократичному суспільстві дебати допомагають краще зрозуміти тенденції політичного розвитку і переконливо агітувати за ті позитивні зміни, у яких вона впевнена.

Люди в усьому світі беруть багато корисного з дебатів. Але, якщо задати питання, чому люди дебатують, то одержите відповідь, що це просто цікаво й весело. Працюючи разом, аби краще підготуватися до дебатів, учасники перетворюються із гравців команди у справжніх друзів. Дебати допомагають у навчанні – невеликий досвід дебаткування одразу ж допоможе впевненіше почуватися в будь-якій аудиторії, швидко орієнтуватися в будь-якій темі, правильно ставити запитання та визначати суть проблеми.

Проблемою дебатного руху залишається не повне розуміння перспектив дебатної технології. Сьогодні тренери та науковці, які розробляють дебати звертають увагу лише на саму технологію дебаткування (формати, стилі, тощо). Та не звертають належної уваги на перспективи дебатного руху, на роль дебатів у розвитку громадянського суспільства та демократії, хоча вони є невід'ємними одне від одного. Дебати пропагують демократичні цінності, сприяють розвитку

свободи слова та думки. Вчать аргументованим учинкам. А без критичного мислення, яке лежить в основі даної технології, маже неможливе існування освіченої людини в інформаційному світі.

Висновки. Дебати як вид молодіжної діяльності вперше сформувалися в США і Великобританії на початку ХХ століття. Це спеціально організований, чітко структурований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної теми для переконання третьої сторони. Місія програми – утвердження цінностей демократичного суспільства, розвиток взаєморозуміння і співпраці між країнами та народами. Дебати є не лише освітньою методологією, а й невід'ємною частиною наукових демократичних інститутів, починаючи з часів Стародавньої Греції.

Сьогодні вже відомо, що навчальні дебати є важливим засобом розвитку навичок критичного мислення і аргументованого висловлювання. Лише «грати в дебати» замало, найбільшого результату в розвитку дитини можна досягти, якщо навчити її знаходити суперечності, контрверсійність інформації, будувати захищені від нападів докази, підтверджувати їх прикладами тощо. Навчальні дебати також формують в учнів уміння

уважно прислуховуватися до контраргументів і розмірковувати над відповідями.

На сьогодні дебати є світовим трендом. До дебатної спільноти залучені тисячі молодих людей, а за дебатами на телебаченні спостерігають мільйони глядачів. Перспективність дебатного руху обумовлена їх популярністю у світі та зростанням кількості профільних організацій, а також вже задалегідь запланованими заходами на найближчі 5 років.

Кожні дебати закликають до рішень. Це процес перспективи. Вони розвивають у молодих людях навички, необхідні для ефективного спілкування в будь-якій сфері людської діяльності, зокрема парламентської, виробляють критичне мислення, допомагають дивитися на речі з різних сторін; ставити запитання щодо розв'язання суті справи або проблеми; знаходити факти і розвивати кмітливість, логіку та аргументацію, що допоможе переконати інших людей у правильності вашої позиції.

Тому дебати є безпосереднім інструментом реалізації демократії, оскільки розвивають у молоді найважливіші навички та цінності для ліберальної за духом людини, яка проживає в демократичному суспільстві.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Андерсон Р. Дискурсивне походження диктатури й демократії / Пер. з англ. // Універсум. – 2003. – №6-7. – С. 8-20
2. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный поход / Н. А. Баранов. – СПб.: Балт. гос. техн. ун-т, 2007. – 208 с.
3. Зима О. В. Поняття «дебати» у науковій літературі, їх застосування на уроках суспільствознавчих предметів / О. В. Зима. – Режим доступу: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/18/statti/zima.htm
4. Зима О. В. Учнівські дебати як спосіб розвитку критичного мислення старшокласників на уроках суспільствознавчих предметів / О. В. Зима. – Режим доступу: http://undip.org.ua/upload/iblock/f62/2_20.pdf
5. Зима О. В. Навчання демократії через дебати. Методичний посібник / О. Зима, Т. Ремех. – Київ: Літера, 2015. – 80 с.
6. Маградзе К. Образовательные дебаты «Молодеж выбирает» / К. Маградзе, Н. Бершвили, Т. Церцвадзе // М.: Ааф, 2009. – 88 с.
7. Пометун О. І. Основи критичного мислення: методичний посібник для учителів / О. І. Пометун, Л. М. Пилипчатіна, І. М. Сущенко, І. О. Баранова. – Дніпро: вид-во «Ліра», 2016. – 156 с.
8. Шнайдер А. Навчання через дебати: різноманіття поглядів: адаптований переклад з англійської / А. Шнайдер, М. Шнурер. – Київ: БФ «Вчителі за демократію та партнерство», 2009. – 320 с.
9. Harvey-Smith N. The Practical Guide to Debating / N. Harvey-Smith. – New York: Idebate Press, 2011. – 188 p.

REFERENCES

1. Anderson, R. (2003). *Dyskursyvne pokhodzhennia dyktatury y demokratii* [The discursive origin of dictatorship and democracy]. *Universum*, (6-7), 8-20. [in Ukrainian].
2. Baranov, N. A. (2007). *Sovremennaya demokratiya: evolyutsionnyy pokhod* [Modern democracy: an evolutionary campaign]. St. Petersburg, Balt. gos. tekhn. un-t. [in Russian].
3. Zima, O. V. (2013). *Ponyattya "debati" u naukoviy literaturi, ikh zastosuvannya na urokakh suspilstvoznachikh predmetiv* [The concept of "debate" in scientific literature, their application at the lessons of social science subjects]. Retrieved from: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/18/statti/zima.htm [in Ukrainian].
4. Zima, O. V. (2014). *Uchnivski debati yak sposib rozvitku kritichnogo mislennya starshoklasnikov na urokakh suspilstvoznachikh predmetiv* [Student debates as a way of developing critical thinking of senior pupils at social science subjects lessons]. Retrieved from: http://undip.org.ua/upload/iblock/f62/2_20.pdf [in Ukrainian].

5. Zima, O. V. (2015). *Navchannya demokratii cherez debati. Metodichniy posibnik [Learning democracy through debate. Methodical manual]*. Kyiv: Litera [in Ukrainian].
6. Magradze, K. (2009). *Obrazovatelnye debaty «Molodyezh vyberayet» [Educational debate "Youth chooses"]*. Moscow: Aaf [in Russian].
7. Pometun, O. I. (2016). *Osnovi kritichnogo mislennya: metodichniy posibnik dlya uchiteliv [Fundamentals of Critical Thinking: Methodological Manual for Teachers]*. Dnipro: Lira [in Ukrainian].
8. Shnayder, A. (2009). *Navchannya cherez debati: riznomanitya poglyadiv: adaptovaniy pereklad z angliyskoi [Learning through debate: variety of views: adapted translation from English]*. Kyiv: BF "Vchiteli za demokratiyu ta partnerstvo" [in Ukrainian].
9. Harvey-Smith, N. (2011). *The Practical Guide to Debating*. New York: Idebate Press.

Конон Наталія Євгеніївна – кандидат політичних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені О. Гончара
Адреса: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72
E-mail: konon8nataly@i.ua

Авдеева Ірина Дмитрівна – студентка
Дніпровський національний університет імені О. Гончара
Адреса: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72
E-mail: iryna.avdieieva@gmail.com

Konon Nataly Eugeniivna – PhD in political sciences, Associate Professor
O. Honchar Dnipro National University
Address: 72, Gagarin Ave, Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: konon8nataly@i.ua

Avdieieva Iryna Dmytrivna – Student
O. Honchar Dnipro National University
Address: 72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: iryna.avdieieva@gmail.com